

ХУҚУҚИ ИНСОН

10

**М.А. Маҳмудов, Т.Н. Зиёев, А.Г. Холиқов,
З. Искандаров, Р.Ш. Сотиволдиев, Ш.М. Менглиев,
Е.М. Павленко, Н. Муродова, Р.Ф. Салихова,
Ғ. Лутфонов, У.З.Тохиров, Халифаев М.Н.**

ҲУҚУҚИ ИНСОН

Китоби дарсӣ барои синфи 10

**Ҷери таҳрири умумии М.А. Маҳмудов, Т.Н. Зиёев,
А.Г. Холиқов, Е.М. Павленко ва С. Сайфуллоев**

*Мушовараи Вазорати маорифи
Ҷумҳурии Тоҷикистон тавсия кардааст*

**Душанбе,
АВА, 2007**

САРСУХАН

Хонандагони азиз!

Шумо дар синфҳои 8 ва 9 асосҳои давлат ва ҳуқуқро омӯхта, дар бораи соҳти давлатии мамлакати мо, ӯҳдадориро ва масъулияти ҳар як инсон ва шаҳрванд дар назди давлат ва ҷомеа чизҳои бисёреро аз худ намудед. Дар ин соҳи таҳсил шумо, чун дигар хонандагони синфҳои болои мактабҳои таҳсилоти умумии Тоҷикистон, фанни нави "Ҳуқуқи инсон"-ро меомӯzed.

"Ҳуқуқи инсон"... Шумо бо ин калимаҳо шояд бори аввал дучор намеоед. Онҳо дар барномаҳои телевизион ва радио садо медиҳанд, дар саҳифаҳои матбуоти даврӣ зуд-зуд ба чашм мерасанд. Конститутсияи (Сарқонуни) мамлакати моро кушоед. Дар оғози он шумо мехонед, ки "Ҳаёт, қадр, номус ва дигар ҳуқуқҳои фитрии инсон дахлнопазиранд" (моддаи 5) ва андаке баъдтар боби алоҳидаро дар бораи ҳуқуқи озодиҳои асосӣ мехонед. Ба масъалаҳои риоя ва ҳимояи ҳуқуқҳои инсон бисёр созишномаҳои байналмилалӣ бахшида шудаанд. Воқеан, "ҳуқуқи инсон" ҷист? Ва ҷаро дар айни замон, сарфи назар аз фарқиятҳои иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва динӣ дар байни халқҳои мамлакатҳои гуногун, ҳуқуқи инсон дар тамоми ҷаҳон чун яке аз муҳимтарин сангҳои маҳаки тамаддуни инсонӣ доништа мешавад?

Умедворем, ки китоби дарсии мо барои пайдо кардани ҷавоб ба ин савол ба Шумо кӯмак мерасонад.

Ҳарчанд қисми зиёди китоби дарсӣ ба масъалаҳои ҳуқуқшиносӣ (юридикӣ) бахшида шудааст, тасдиқ кардан мумкин аст, ки ҳуқуқи инсон танҳо ба масъалаҳои қонунгузорӣ ва истифодаи он дахл мекунад. Мафҳуми ҳуқуқи инсон саршор аз ақидаҳои амиқи фалсафии ахлоқист. Асоси онро арзишҳои ахлоқие ташкил медиҳанд, ки аз ҳамаи динҳои ҷаҳонӣ, ривоятҳои қадимии халқҳои гуногун, гоҷҳои мутафаккиронии гузашта аз ҷумла тоҷику форс сарчашма мегиранд.

Аммо дар дунё муносибат ба ҳуқуқҳои инсон якранг нест ва ин пеш аз ҳама ба он сабаб аст, ки ба ҷуз арзишҳои умумии ахлоқӣ дар ҳар ҷомеа арзишҳои алоҳидан танҳо ба вай хоси дар раванди инкишофи пешинааш ташаккулёфта мавҷуданд. Ба ин тарик, дар паси ҳар қадоме аз фарқиятҳо дар муносибат ба ҳуқуқҳои инсон ҳамеша фарқиятҳо дар муқаррароти арзишӣ меистанд ва дарку фаҳмиши моҳият ва сабабҳои онҳо барои ҳар касе, ки ғамхорӣ ба Ватан-Тоҷикистонро қарзи худ меҳисобад, басо муҳим аст. Умедворем, ки китоби дарсии мо ба шумо дар муносибат ба ин масъалаҳо ҷирадмандӣ ва эҳсоси масъулият меомӯзонад.

Эҳеоси масъулиятшиносӣ бо аз он чихат басо муҳим аст, ки ҳуқуқҳои инсон ҳамеша маҳдуданд. Маҳдудиятҳои махсус, масалан, дар ҳолатҳои офатҳои табиӣ, фалокатҳои техногенӣ ва ё эпидемияҳои калон қорӣ карда мешаванд. Қайд кардан чоиз аст, ки ҳатто дар ин ҳолатҳо ҳам дараҷаи чунин маҳдудиятҳо аз доираи муқарраркардан қонуни махсус берун буда наметавонад ва ҳуқуқҳои нисбатан муҳим набояд маҳдуд гарданд. Вале ҳатто дар ҳолати муқаррарӣ ҳам фаромӯш кардан лозим нест, ки ҳуқуқҳои инсон аз ӯҳдадорӣҳо дар назди ҷомеа ва давлат ҳаргиз ҷудо нестанд ва барои мо дар байни ин ӯҳдадорӣҳо аз ҳама асосиаш вайрон накардани ҳуқуқҳои дигарон аст.

Тасаввурот дар бораи ҳуқуқҳои инсон ягон чизи тағйирнопазир нест, онҳо якҷоя бо инкишофи инсоният инкишоф меёбанд. Шумо аз китоби дарсӣ батафсил мефаҳмед, ки он чӣ навъ ба амал омадааст ва баъд ба ҳулосаи муҳиме мерсед, ки ҳамаи ҳуқуқҳои инсон тақсимнашаванда, вобастаи ҳамдигар ва ба якдигар алоқаманданд.

Амалишавии ҳуқуқҳои инсон ба ташаккули шахсият вобаста аст. «Қавонон ба ҳаёти мустакилона қадам ниҳода, ҷои худро дар ҷомеа муқаррар кардан мехоҳанд. Дар пеши онҳо интиҳоби касб, ба вуҷуд овардани оила, пайвастан ба ҷунбиши муайяни сиёсӣ ва ниҳоят, дарёфтани мавқеи устувори шахрвандӣ барин масъалаҳо пайдо мешаванд. Ҳамаи ин омилҳо ҳастанд, ки шахсиятро ташаккул медиҳанд», - таъкид кардааст Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо қавонони мамлакат.

Фаромӯш накунед: ояндаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, пешрафту инкишофи минбаъдаи он чун давлати пуриқтидори демократӣ, ки риоя ва ҳимояи ҳуқуқҳои инсонро барои ҳама қарорат медиҳад, аз мавқеи фаъолонан шахрвандию ҳаётии шумо вобаста аст.

Китоби дарсӣ аз фаслҳо, бобҳо ва параграфҳо таркиб ёфтааст. Ба истилоҳоти асосӣ дар матни китоб, саволҳо, супоришҳо ва машқҳо барои корҳои мустакилона, ки дар охири ҳар параграф оварда шудаанд, тавачҷӯх намоед. Муаллифони китоб кӯшиш карданд, ки китобро барои хонишу омӯзиши шумо шавқовар гардонанд.

Муаллифон дар омӯзиши фанни “Ҳуқуқи инсон” ба шумо шавқи саршору қомебиҳо хоҳонанд.

ФАСЛИ I

ҲУҚУҚИ ИНСОН: МАФҲУМ, МОҲИЯТ, ТАНОСУБ БО ДАВЛАТ ВА ҶОМЕА

БОБИ I

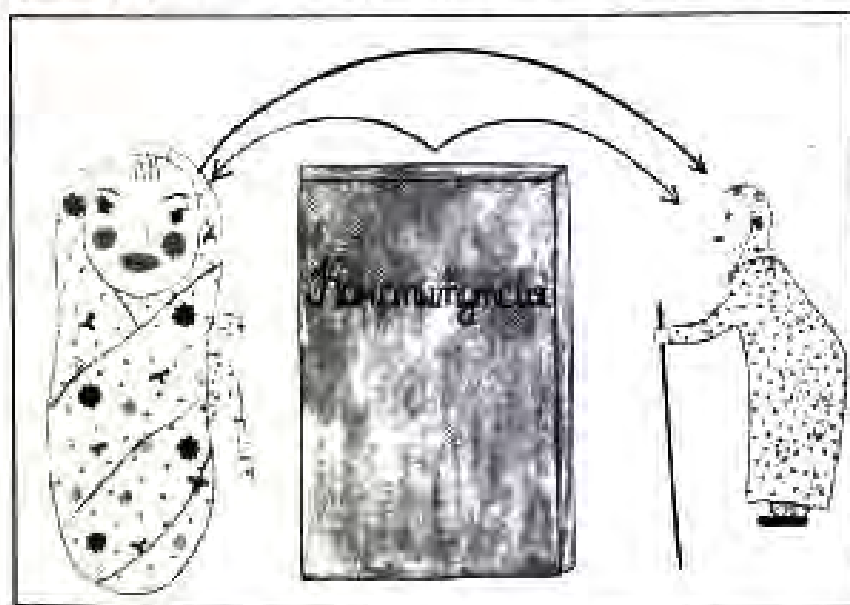
МАФҲУМ ВА МОҲИЯТИ ҲУҚУҚИ ИНСОН

§ I. МАФҲУМИ ҲУҚУҚ ВА ОЗОДИҲОИ ИНСОН

I. МАФҲУМ ВА ТАНОСУБИ ҲУҚУҚ ВА ОЗОДИҲОИ ИНСОН.

Ҳуқуқи инсон яке аз арзишҳои муҳимтарини тамаддуни ҷаҳон аст. Амалисозӣ ва ё баръақс вайрон кардани ҳуқуқҳои инсон ба инкишофи рӯҳӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва ҷомеа умуман ва ҷи ҳар як шваҳсияти алоҳида таъсир мерасонад. Ҳуқуқҳои инсон ба ҳар як одами дар ҷаҳон зиндагикунанда танҳо ба он хотир ҳос аст, ки вай ИНСОН аст. Онҳо барои он заруранд, ки моҳияти инсонии ҳар одам ҳимоя карда ва нигоҳ дошта шавад, барои ҳар инсон дар рӯи Замин зиндагонии шонистаю шарафмандона таъмин гардад.

Ҳуқуқи инсон мафҳуми хеле мураккабу гуногунҷабҳа буда, ба он қондаи ягона ва тафсири яқмаъноӣ додан душвор аст. Як гурӯҳи муаллифон ҳуқуқҳои инсонро чун воситаи муваффақшавии инсон ба неъматҳои

Расми I. Инсон аз таваллд то ниронсолӣ ба ҳуқуқ инъоз дорад

асосии моддию маънавий, амалисозии лаёқату истеъдодҳои худ, гурӯҳи дигар ҳамчун усули худтасдиқкунии нотақрору мустақилонаи шахсият маънидод мекунанд, зеро ҳуқуқҳои инсон он талаботи шахсиятро ошкор месозад, ки таъминсозии онҳо ба вай имконият медиҳад, чун узви ҷомеаи мушаххас инкишоф ёбад. Файласуфон мегӯянд, ки

ҳуқуқи инсон нуқтаи назари махсус ба сохти ҷаҳон ва мавқеи инсон дар он мебошад. Ҳуқуқшиносон ақида доранд, ки ҳуқуқи инсон мафҳуми ҳуқуқи муайянкунандаи муносибати байниҳамдигарии инсон ва давлат (ҳокимият) мебошад. Зимнан, ҳам ин гурӯҳ ва ҳам гурӯҳи дигари олимон ҳақанд, зеро ҳамаи соҳаҳои фаъолияти ҳаётии ҷомеа бо ҳуқуқҳои инсон алоқаманданд.

Дар фаҳмиши имрӯза аксаран ҳуқуқҳои инсон чун имкониятҳои муҳими табиӣ (атои табиат) рафтор ва инкишофи инсон дар ҷомеа ва давлат, хусусиятҳои ҷудонопазире, ки ҳудуди озодиҳои ӯро муайян мекунанд, баррасӣ мешавад.

Ба ҳамагон маълум аст, ки шахсият дар ҷомеа ва давлат дорони ҳуқуқҳои зиёд мебошад. Ҳар як одам, чун иштирокдори муносибатҳои гуногуни ҷамъиятӣ – оилавӣ, меҳнатӣ, молӣ, сиёсӣ ва ғайра ин ҳуқуқҳоро барои қонеъсозии талаботи худ, муваффақшавӣ ба ҳадафҳои муайяни ҳаёти истифода мекунад. Ҳуқуқҳои ҳастанд, ки ба манфиатҳои ҳаррӯзаи одамон марбутанд, масалан, ҳуқуқҳои мусофир дар автобуси шаҳрӣ, ҳуқуқҳои харидор дар мағоза ва дигар ҳуқуқҳои, ки барои қонеъсозии талаботи нисбатан муҳим, масалан, ҳуқуқҳои одамон, ки ақди никоҳ мебанданд, ҳуқуқҳои меросгирон ва ғайра нигаронида шудаанд. Ҳамаи ин ҳуқуқҳои гуногуни шахсият ҳуқуқҳои рафтори имконпазирӣ одам мебошанд, ки дар қонунгузории ҳар мамлакат таҳким меёбанд.

Вале фарқ кардани ин ду мафҳум: “ҳуқуқҳои инсон” ва “ҳуқуқҳои шахсият” ҷоиш аст. Зери мафҳуми ҳуқуқҳои инсон ҳуқуқҳои нисбатан пурахамияти шахсият дар ҳар як ҷомеа, давлат, дар тамоми ҷаҳон, ҳуқуқҳои фаҳмида мешавад, ки бе онҳо ҳар як шахсият наметавонад чун инсон арзи ҳастӣ кунад, ҷунончи: ҳуқуқ ба ҳаёт, ҳуқуқ ба дахлнопазирии шахсият, ҳуқуқ ба меҳнат, ҳуқуқ ба таҳсил ва боз бисёр ҳуқуқҳои дигар. Ҳуқуқи инсон ҳамон чизест, ки арзиши инсонии ҳар қадом мард, зан ва ҷудакро дар рӯи Замин таъмин менамояд.

Ҳуқуқи инсон чоран рафтори имконпазирӣ инсон аст, ки бо қонун, ҳамҷунин қоидаҳои ахлоқӣ, сиёсӣ, динӣ қаролат дода шудааст.

Ба ин тарик, ҳуқуқҳои инсонро чун имконияти ба амал баровардани рафторҳои муайян, вале дар доираи қонун, бе вайрон кардани қоидаҳои ахлоқӣ ва қоидаҳои дигар, масалан, бе роҳ додан ба рафторҳои беэҳтиромона нисбат ба одамони дигар баррасӣ кардан мумкин аст. Одамон ҳуқуқҳои худро озодона амалӣ сохта, бо якдигар ҳамкорӣ мекунанд, аз ин рӯ манфиатҳои яке метавонад муҳолифи манфиатҳои дигаре бошад. Ҷунончи, ҳар одам ҳуқуқи истироҳат кардан дорад, вале вай ин ҳуқуқи худро амалӣ сохта, масалан, дар хонаи худ шабона бо овози баланд мусиқӣ гӯш карда, пеш аз ҳама бояд дар бораи ҳуқуқи ҳамсояҳо ба истироҳат фикр кунад.

Хеле муҳим аст, ки мафҳумҳои “ҳуқуқи инсон” ва “бартарӣ” фарқ карда шаванд, зеро ҳуқуқи инсон ҳаргиз бартарӣ махсус намешавад. Бартарӣ имтиёз, ҳуқуқи истисноист, ки ба одам барои иҷрои ин ё он амал

дода мешавад. Бартарихо танҳо ба баъзе гурӯҳҳои одамон ва одами алоҳида мансӯб буда, ба гояи ҳуқуқҳои инсон муқолифанд. Масалан, дар ҶАҶ (Ҷумҳурии Африкаи Ҷанубӣ) дар давраи ҳукмронии речан наҷодпарастӣ одамони сафедпӯст назар ба одамони сиёҳпӯст бартарихо доштанд. Одамони сиёҳпӯст бояд дар ҷойҳои алоҳидан махсус барои онҳо ҷудошуда зиндагӣ мекарданд, онҳо ба кори маошаш баланд дохил шуда наметавонистанд, ҳуқуқ надоштанд, ки яққоя бо сафедпӯстон хонда таҳсилот гиранд, ба як нақлиёти мусофиркаш савор шаванд ва ғайра. Дар ин ҳолат бартарихо боиси вайрон кардани ҳуқуқҳои инсон мешаванд, зеро ҳамаи одамон, сарфи назар аз чини, наҷод, ранги пӯст, эътиқод ва дигар омилҳо, аз нигоҳи шаъну ҷаҳд ва ҳуқуқҳо баробаранд.

Ба ҷуз истилоҳи "ҳуқуқҳои инсон" дар адабиёт бисёр вақт истилоҳи "озодиҳои инсон" низ дучор мешавад. Озодиҳо низ ҳамон ҳуқуқ аст. Баъзан ҳатто ибораи "ҳуқуқ ба озодиҳо" истифода мешавад. "Ҳар як одам ба озодии афкор, ирҷдон ва дин ҳуқуқ дорад". - иқрор аст яке аз муҳимтарин ҳуҷҷатҳои байналмилалӣ. Эълонияи умумии ҳуқуқи башар. Вале ба ҳар ҳол баъзе фарқиҳои байни мафҳумҳои "ҳуқуқҳои инсон" ва "озодиҳо" -ро баррасӣ кардан мумкин аст.

Озодии инсон худмуайянкунии шахсият, имконияти бе ягон маҷбурозӣ мувофиқи продан худ амал кардан аст.

Агар ҳуқуқи инсон имконияти ба ҷо овардани амалҳои муайян бошад, масалан, ба амал баровардани ҳуқуқҳои инсон бобати иштирок дар ҳаёти сиёсӣ ва идоракунии давлат дар назар дорад, ки одам аз ҷумла метавонад дар интиҳобот иштирок намояд, ба ҷонибдорӣ ни ё он хизб ва ё помзал овоз диҳад, ё овоз надиҳад, яъне ҳуқуқҳои инсон интиҳоби амалро дар назар доранд ва давлат ӯҳдадор мешавад, ки барои амалисозӣ ва ҳимояи ин ҳуқуқҳо тамоми шароитҳои имконпазирро муҳайё созад, пас, озодиҳои инсон чунин соҳаҳои фаъолияти одам мебошанд, ки давлат ба онҳо набояд дахл кунад, одам онҳоро бе иштироки давлат ҳам амалӣ мегардонад, масалан, озодии ирҷдон, озодии динӣ эътиқод, озодии афкор ва суҳан танҳо ба имкониятҳои интиҳоби фардии одам вобастаанд. Дар ин маврид давлат на танҳо ба соҳаи озодиҳои фардии шахсият бояд дахлат накунад, бешки инчунин бояд ҳимояи онро аз дахлати одамони дигар таъмин намояд. Масалан, дар давлати демократӣ муҳим будани ҳамаи динҳои ҷаҳонӣ ва эътиқоди динӣ пазируфта мешавад. Ин кори шахсӣ ва интиҳоби шахсият бар одам аст ва давлат набояд ба мансубияти одам ба ни ё он эътиқоди динӣ таъсир расонад.

Бо вуҷуди фарқиҳои зикргардидан байни ҳуқуқҳо ва озодиҳои инсон онҳо ба ҳамдигар таъъам буда, яқлитарро пурра месозанд, инчунин ба дараҷаи баробар аз ҷониби давлат кафолат дода ва ҳимоя карда мешаванд.

"Ҳуқуқҳои инсон" ва "озодиҳои инсон" чунӣ? Ақдм ҳамаи онҳо ба ҳамин мувофиқатдорӣ фарқи соҳаҳои?" Тарқи мафҳуми "озодиҳои инсон" чунӣ мувофиқатдорӣ?"

2. ШАЪНУ ЭЪТИБОР ҲАМЧУН АСОСИ КОНСЕПСИЯИ ҲУКУКИ ИНСОН. Асоси ҳуқуқҳои инсонро арзиши муҳимтарин – шаъну эътибор ташкил медиҳад, ки онро аз нигоҳҳои гуногун баррасӣ кардан мумкин аст.

Аз як ҷониб, шаъну эътибор умуман эътироф шудани арзиши инсон ҳамчун мавҷудияти олии соҳибаклу вичдон, сарфи назар аз сифатҳои мушаххас ва махсусиятҳои характери ӯ мебошад. Масалан, драматурги Юнони қадим Сафокл навиштааст: “Дар олам бисёр чизҳои бузург ҳастанд, вале бузургтар аз одам чизе нест”. Яке аз асосгузори назарияи ҳуқуқҳои инсон маорифпарвари фаронсавӣ Ж.Ж.Руссо бошад, таъкид мекард, ки шаъну эътибор дар ҳуди муҳияти одам мавҷуд аст: “Даст кашидан аз озодии худ даст кашидан аз шаъну эътибори инсонии худ, аз ҳуқуқи инсон, ҳатто аз ӯҳдадорихост”. Ҳамаи одамони рӯи замин бо шаъну эътибори худ тавлид мешаванд ва дар ин бобат ҳама баробаранд. Одамон табиатан дар муносибат бо ҳамдигар бояд дар рӯи бародарӣ, эҳтироми шаъну эътибор, ҳуқуқҳо ва озодиҳои одами дигар рафтор намоянд”.

Шаъну эътибор ҳосияти объективии инсон, арзиши олии ӯ, муносибати бозэҳтиромона ба дигар одамон, давлатҳо ва ҷомеаҳоест, ки арзишмандии ҳама гуна шахсиятро эътироф мекунад.

Аз ҷониби дигар, шаъну эътибор баҳои одами мушаххас аз тарафи дигар одамон, аз ҷониби ҷомеа эътироф шудани он сифатҳои ахлоқӣ, интеллеktуалӣ ва қарбӣ, дараҷаи масъулиятнокӣ, ки ин одам соҳиб мебошад. Одам ҳар қадар бештар сифатҳои мусбат дошта бошад, шаъну эътибори вай дар ҷомеа ҳамон қадар баланд аст. Бисёр вақт баҳои одилона ба шахсият аз ҷониби дигар одамон додашударо нуфузу обрӯи меноманд. Дар ҳар фарҳанг як навъ идеали шахсияти арзанда ва сифатҳои, ки вай бояд соҳиб бошад, ҷой дорад.

? *Фикр кунед, ба андешаи Шумо, кадом сифатҳои ва ҷиҳатҳои характери шаъну эътибори инсонро инъикос мекунад?*

Ба ин тарик, категорияи шаъну эътибор бо мафҳумҳои вичдон (эҳсоси масъулияти маънавий барои амалҳои худ дар назди одамони атроф, худбаҳодиҳӣ ба рафтори хеш) ва қарз (лаёқати мувофиқсозии амалҳои худ бо манфиатҳои ҷамъият) зич алоқаманд аст. Аз ин лиҳоз боз як тарафи мафҳуми “шаъну эътибор” аз ҷониби ҳар як инсон дарк гардидани алоқамандии худ бо ҷомеа, аҳамият, нақш, сарм ва таъсири худ (эҳсоси шаъну эътибори худ) дар он мебошад. Дар шаъну эътибори шахсӣ як навъ майле ба муносибати муайян ба худ, талаби эҳтиром аз ҷониби дигарон ва умуман, аз ҷониби ҷомеа мавҷуд аст.

Шаъну эътибори инсон сарчашман ҳуқуқ ва озодиҳои ӯст. Қисматҳои дар боран ҳуқуқ ва озодиҳо дар бисёр конститутсияҳои замони ҳозира бо мафҳуми “шаъну эътибори инсон” оғоз мешаванд. Аз ин ҷиҳат Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон низ истисно нест. Дар

моддаи 5-и он омадааст: "Ҳаёт, кадр, номус ва дигар ҳуқуқҳои фитрии инсон дахлнопазиранд". Шайну эътибор маънон ҳимоя аз зӯроварии ҷисмонӣ ва таъсиррасонии рӯҳониро дорад. Ҳеч кас набояд мавриди шикаҷча, зӯроварӣ, муносибати бераҳмона ва ҷазодихӣ қарор гирад. Шайну эътибор ҳимояи шараф, обрӯю нуфуз ва номи неки инсонро низ ифода мекунад. Ҳимояи шайну эътибори шахсият аз ҷониби давлат амалӣ мегардад; ягон ҳолате барои қосатгрии он асос шуда наметавонад, аз ин рӯ шайну эътибори хама гуна шахсият бояд ҳифз карда шавад.

3. МУНОСИБАТҲОИ ҶИНОЪТНОВА ҲУҚУҚ ВА ОЗОДИҲОИ ИНСОН. Дар ҷаҳони имрӯза нисбат ба ҳуқуқи озодихон инсон муносибати ягона вучуд надошта, дар ин ҳусус як қатор ақидаҳо, назарияҳо, таълимот ва тасаввурот ҳастанд. Ҳамаи онҳо бо шароитҳои таърихӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣю иқтисодии илқишофи ҳар давлат, хусусиятҳои фарҳангӣ ва анъанавии ин ё он ҷомеа асоснок гардонда шудаанд. Аммо байни тамоми гуногунрангҳои таълимот онд ба ҳуқуқҳои инсон якҷанд назарияро ҷудо қардан мумкин аст, ки таърихи қадимӣ ва то имрӯз ҷонибдорону муҳолифонии худро доранд. Масалан, барои барқарорини гоии ҳуқуқҳои инсон назарияи табиӣ-ҳуқуқӣ ва назарияи позитивӣ (мусбат) таъсири халқунанда расондаанд. Тибқи назарияи аввал ҳуқуқи инсон характери табиӣ дорад ва ба ҳар одам аз лаҳзаи тавлидаш мансуб аст. Тибқи назарияи дуюм одам ҳуқуқҳои худро аз давлат мегирад.

Расми 2. Озодӣ

Дар давраи инқилобҳои буржуазии асрҳои ХУИ-ХУИИ - и Аврупо муносибати табиӣ ба ҳуқуқҳои инсон бисёр мутафаккирони маорифпарварони бузург ҷонибдорӣ қарданд ва илқишоф доданд. Дар Ҳолландия инҳо Гуго Гросий ва Спиноза, дар Англия Томас Гоббс ва Чон Локк, дар Фаронса Жан-Жак Руссо ва Волтер, дар Иёлоти Муттаҳидан Амрико Томас Жеферсон ва Александр Гамилтон ва дигарон буданд. Чун мутафаккирони замони гузашта ҷонибдорони имрӯзаи ин назария низ бар он ақидаанд, ки ҳуқуқи озодихон инсонро на худро ато қардаасту на давлат додааст. Ин ҳуқуқҳо ба вай таиҳо ба он сабаб мансубанд, ки вай пеш аз хама инсон аст. Онҳо зухури ҳастию табиати уянд ва бинобар ин табиӣ номида мешаванд. Ҳуқуқҳои табиии инсон ба ҳеч гуна дарҷ қардану навишти юридикӣ ва таҳкимбахшии қонунӣ эҳтиёҷ надоранд.

Ба ақидан ҷонибдорони муносибати позитивӣ ҳуқуқҳои инсон аз давлат бармеоянд ва давлат мувофиқи салоҳиди худ шакл, ҳаҷм ва мундариҷаи онҳоро муайян мекунад, яъне онҳоро ба инсон ҳада карда, ҳамзамон ҳудудҳои даҳлати худро ба ҳаёти шахсии шаҳрвандон муайян месозад. Ҳуқуқҳои инсон бояд ҳатман дар қонунҳо таҳким ёбанд, дар ақси ҳолати онҳо аз ҷониби давлат ҳимоя карда намешаванд, бинобар ин чуни ҳуқуқҳоро позитивӣ мегӯянд.

Дар ҷаҳони имрӯза омехтагии байниҳамдигарии муносибатҳои табиӣ ва позитивӣ беш аз пеш мушоҳида мешавад.

Инсон ҳуқуқу озодиҳои худро дар муносибатҳои байниҳамдигарӣ чи бо одамони дигар ва чи бо давлат амалӣ месозад. Аз ин нуқтаи назар бо ҳама назария – амудӣ ва уфуқиро ҷудо кардан мумкин аст. Назарияи амудӣ аз ҷониби давлат эътироф, риоя ва ҳимоя шудани ҳуқуқҳои инсонро (муносибати амудӣ) дар назар дорад. Инсон ҳуқуқҳои худро ҳамеша дар муносибат бо мақомоти ҳокимияти давлатӣ, шахсии мансабдор амалӣ гардонда, аз як ҷониб, риоя ва ҳифз гардидани ҳуқуқҳои худро талаб менамояд, аз ҷониби дигар, дар назди давлат ӯҳдадорҳои муайяноро ба ҷо меорад. Назарияи уфуқӣ риояи ҳуқуқу озодиҳоро дар муносибатҳои ҳамдигарии байни одамон (муносибати уфуқӣ) бе ҳеҷ гуна даҳлати давлат, масалан, дар онла, байни ҳамсинфони дар назар дорад. Ҳар ду назария ҳам дар қонунгузори инкишоф ёфтаанд: ҳар як одам бояд ҳуқуқу озодиҳои дигар одамонро эҳтиром ва риоя кунад.

4. ХАРАКТЕРИ ҶУНОГУНҶАНБАГИИ ҲУҚУҚҲОИ ИНСОН. Мафҳуми ҳуқуқҳои инсон характери ҷуногунҷанбагӣ дорад, вай маънои амиқи на танҳо юридикӣ, балки сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ, фалсафӣ ва ахлоқиро соҳиб аст. Асоси ҳуқуқҳои инсонро нуқтаҳои асосии ахлоқ, ки аз ҳамаи динҳои ҷаҳонӣ ва афкори мутафаккирони бузурги гузашта манша мегирад, нишон медиҳад.

Тавре дар боло аллакай гуфтем, ҷанбаи ахлоқии ҳуқуқҳои инсон аз он иборат аст, ки вай гоӣ арзишмандии ҳар як шахсият, шаъно эътибори инсон, озодӣ, оштиноназирӣ ба зӯроварӣ ва ҷабру зулмо ро роҳи мекунад.

Аз нигоҳи фалсафӣ мафҳуми ҳуқуқҳои инсон ба гоӣ гуманизм, яъне инсондӯстӣ асос ёфтааст.

Ҷанбаҳои сиёсии ҳуқуқи инсон аз он иборат аст, ки онҳо бо демократия пайвасти ногустастанӣ доранд. Асоси демократия ҳокимияти халқ аст, вале агар шаҳрвандон дар давлат аз ҳуқуқҳои инсон маҳрум бошанд, онҳо имконият надоранд, ки иродаи худро роҳи намоёнд ва дар идоракунии давлат ширкат варзанд.

Ҳуқуқи инсон ҳамчун мафҳуми иҷтимоӣ-иқтисодӣ мустаклият ва соҳибхотирӣ молумулкӣ ҳар як шаҳрванд, имконияти амалисозии талаботи иқтисодии худ тавассути амалигардонии ҳуқуқ ба меҳнат, барои сатҳи шовстан зиндагӣ, ба моликияти хусусиро роҳи мекунад. Ғайр аз ин, дар чуни моҳият ҳуқуқи инсон бо ёрии иҷтимоӣ ба одамони бенавою эҳтиётманд пайвастагии ногустастанӣ дорад.

Хукуки инсон ҳамчунин мафҳуми юридикист. Хукуки инсон маҳз аз нигоҳи ҳукукӣ имконияти ба амал баровардани рафторҳои муайяни бо қонуни ҳар мамлакат ва созишномаҳои байнимилалӣ кафолатдодашуда мебошад. Дар илми ҳуқуқшиносӣ аксаран ҳуқуки инсонро субъективӣ меноманд, зеро он ба субъектҳои алоҳида (ҳар як одами мушаххас, гурӯҳи одамон) мансуб аст. Ва ҳар одам метавонад аз он озодона мувофиқи хоҳишу иродааш, бе ягон фишор истифода намояд ва дар ин маврид ҳуқуқи озодиҳои дигар одамонро ҳалалдор насозад.

Фикр кунед: ҳуқуқҳои инсонро боғ аз кадом нигоҳ баррасӣ кардан мумкин аст? Мисалан, оё ҳуқуқҳои инсон ҷанбаҳои экологӣ, таърихӣ ва ғайра дорад?

Мафҳумҳои зеринро ба хотир гиред: ҳуқуқҳои инсон, озодиҳои инсон, шайну эътибори инсон, ҳуқуқҳои табиӣ, ҳуқуқҳои позитивӣ.

Савол ва супоришҳо:

1. *Ҳуқуқи озодиҳои инсон чист?*

2. *Ин гуфтиши Далий-заморо бодикқат хонед: “Ба он андозае, ки қар ба ҳуқуқҳои инсон дахл мекунад, фарқ надорад, ки он одами Шарқ аст ё Ғарб, Ҷануб аст ё Шимол, сафедпӯст ё сиёҳпӯст, ё зардпӯст – ҳамаи мавҷудоти одамон аз лаҳзаи тавалуд то марг ҳуқуқҳои якхела доранд. Мо ҳама якхелаем”. Шумо ин гуфтаро чӣ навъ мефаҳмед?*

3. *Ба Шумо кадом назарияҳо дар бораи ҳуқуқҳои инсон маълум аст?*

Аз ҳуқуқҳои табиӣ ва позитивӣ инсон мисолҳо оред.

§ 2. МОҲИЯТИ ҲУҚУҚҲОИ ИНСОН

1.МОҲИЯТИ ҲУҚУҚҲОИ ИНСОН. Дар фалсафа истилоҳи “моҳият” ҳосияти доимно асосии ашёро, ки бе он вай маъние надорад, ифода мекунад. Барои муайян кардани моҳияти ҳуқуқҳои инсон зарур аст, ки ҳосиятҳо ва ҷиҳатҳои асосии ифодакунандаи ҳуқуқ ва озодиҳо ҳамачониба омӯхта шаванд.

Ба катори чунин ҷиҳатҳои асосӣ инҳоро мансуб донистан мумкин аст:

Аввалан, ҳуқуқҳои инсон дар одамон аз лаҳзаи таваллуд чун шартӣ ҷудонопазири мавҷудият, ки табиати одамон барои зиндагию инкишофи ӯ талаб менамояд, пайдо мешаванд. Ҳуқуқҳои инсон ба ҳамаи одамон аз лаҳзаи таваллуд мансуб буда, онҳоро рабудан намешавад.

Дуюм, дар ҳуқуқҳои инсон арзишҳои муҳимтарини умуминсонӣ, ки бояд онҳо ҳар кадоме сарфи назар аз ҷинс, наҷод, миллат, эътиқоди динӣ ва асосҳои дигар истифода шаванд, ифода мегардад. Ҳуқуқҳои инсон худ арзиши волотаринанд, ки бояд ҳимоя шаванд.

Сеюм, ҳуқуқҳои инсон андозаи озодии одам ва имкониятҳои истифода аз нисбатҳои маънавий ва моддиро муайян менамояд, ки байни онҳо инҳо-

Расми 3. Ҳамаи одамон озод таваллуд мешаванд

зада нашавад, агар ӯ худро дар рафтор ва масъулият барои амалҳои озод ҳис кунад, агар ҳуқуқҳои ӯ бозғамодона ҷимоя шуда бошанд, одам ҳаёти хушбахтонаю саодатмандона ба сар бурда, дар ҳаёти ҷомеа ва давлат ғайбона иштирок мекунад.

Панҷум, ҳуқуқҳои инсон дар ҳуҷҷатҳои байналмилалӣ ва қонунгузори давлат зикр шудаанд. Чунинчи, дар конституцияҳои аксари мамлакатҳои ҷаҳон қисматҳои бобҳои алоҳида ба ҳуқуқҳои озодиҳои инсон ва шаҳрванд бахшидашуда мавҷуданд.

Шашум, амалисозии ҳуқуқҳои инсон аз қарорҳои иқтисодӣ, сиёсӣ, ҳуқуқӣ, яъне шароитҳои дар ҳар як мамлақати мушаххас вобастаанд. Ба қарорҳои иқтисодӣ инҳо мансубанд: инкишофи иқтисодии мамлақат, сарватҳои ва неъматҳои моддӣ ҷомеа, дараҷаи даромади шаҳрвандон. Масалан, амалисозии ҳуқуқ ба манзил бевосита ба суръати сохтмони манзилгоҳҳо ва ҳуқуқ ба ҳифзи саломатӣ ба инкишофи системаи нигоҳдории тандурустӣ вобаста аст. Ба қарорҳои сиёсӣ махсусиятҳои инкишофи демократия дар мамлақат, гуногурангии сиёсӣ, тақсироти ҳокимият, мавҷудияти ташкилотҳои ҷамъиятиро мансуб доништан мумкин аст.

Ҳамаи онҳо ба амалисозии чунин ҳуқуқҳои сиёсӣ чун масалан, ҳуқуқи интихоб кардан ва интихоб шудан ба мақомоти ҳокимияти давлатӣ, ҳуқуқ ба муттаҳидшавӣ ва ғайра таъсир мерасонанд. Ба қарорҳои ҳуқуқӣ зикр гардидаи ҳуқуқҳои инсон дар қонунгузори давлат ва амалисозии нуқтаҳои қонун дар амалияро мансуб доништан мумкин аст. Ҳама гуна санадҳои, фармонҳои, амру фармонишот ва дастурҳои, ки ҳуқуқҳои озодиҳои муқарраргардида кам ё инкор мекунад, ғайриқонунӣ мебошанд.

ро ҷудо кардан мумкин аст: ҳаёт, саломатӣ, шараф, эътибор, амнияти шахсӣ, моликият ва боз бисёр ҷизҳои дигар. Дар ин маврид ҳуқуқҳои инсон аз ӯҳдадорӣ дар назди ҷомеа ва давлат ҷудонашавандаанд ва ӯҳдадорӣ аз ҳама муҳим вайрон накардани ҳуқуқҳои дигарон аст.

Чорум, ҳуқуқҳои инсон мавқеъ ва нақши одамро дар ҳаёти ҷомеа инъикос менамояд. Танҳо дар сурате, ки агар эътибори одам паст

Фикр кунед, ки зеро мафҳуми қарорҳои маънавий ҷӣ дар назар дошта мешавад? Оё дараҷаи маданиятҳои ҷомеа, маълумотиҳои одамон, маънавияту рӯҳоният ба амалисозии ҳуқуқҳои инсон таъсир расонда метавонанд?

2. НАҚШ ВА ВАЗИФАҲОИ ҲУКУКИ ИНСОН ДАР ҚОМЕАИ ҲОЗИРА

Инкишофи ҳукуку озодихон инсон дар қомеаи ҳозира ва давлат нақши ҳалқунанда мебошад. Риояи ҳукуқҳои инсон муттаҳидии қомеаро таҳким мебахшад, ташаббус ва ҷӯшу хурӯш, неқӯақволии моддӣ, ватандӯстӣ, ҳисси эҳтиромро ба Ватани худ афзун месозад.

Дар шароити эътироф ва ҳимояи кадрӯ номӯси шаҳрвандон нақши ташаббусҳои қамъиятӣ афзӯда, ҳар гуна институтҳои қамъиятӣ (созмонҳои ғайриҳукуматиӣ, муассисаҳои кӯдакӯна, иттифоқҳо, қомеаҳо, корхонаҳои савдо ва истехсолия) таъсис меёбанд, воситаҳои нави ахбори омма пайдо мешаванд, қомеаи шаҳрвандӣ ташаккул ёфта, рӯ ба инкишоф меорад.

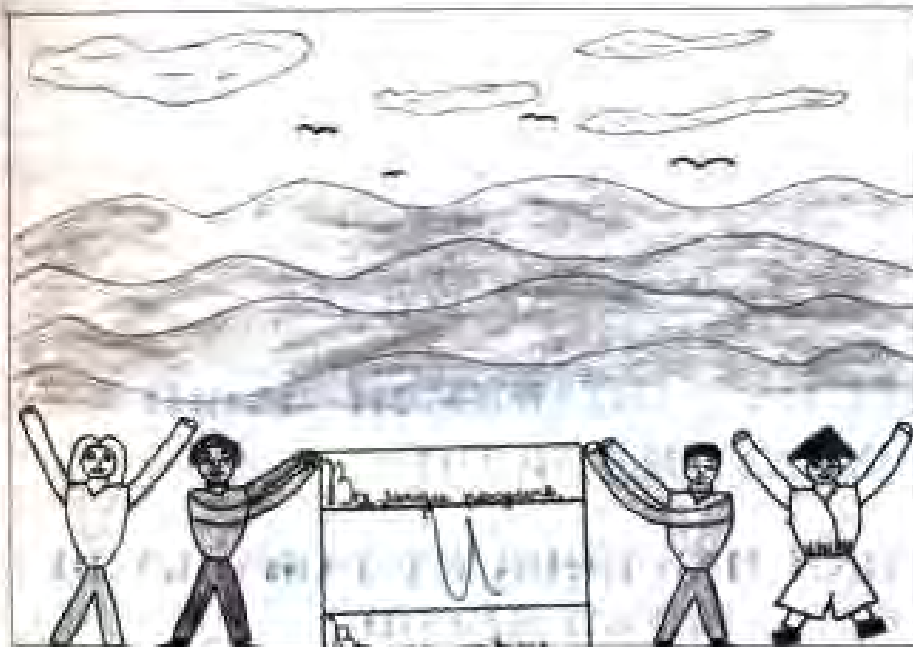
Ҳукуки инсон дар қомеаи ҳозира вазифаҳои муҳимро ба ҷо меорад. Байни онҳо инҳоро ҷудо кардан мумкин аст: ахлоқӣ-маънавий, ташаккули ҷаҳонбинӣ, маърифатнокӣ, сиёсӣ, ҳукукӣ ва ғайра.

Вазифаи ахлоқӣ-маънавии ҳукуқҳои инсон дар ҳамаи намояндагони қомеаи ҳозира ташаккул додани арзишҳои ахлоқӣ, эътиқоде мебошад, ки ҳукук, озодихо, шаъну эътибори инсон, сулҳ дар тамоми ҷаҳон, адолатнокӣ, ҳамдигарфаҳмӣ, ҳамдигарпазирӣ ва дигар арзишҳоро ҳимоя мекунад.

Вазифаи ташаккули ҷаҳонбинии ҳукуқҳои инсон, ки дар одамон ташаккул додани муқаррарот ва муносибати ҷаҳонбинӣ ба равандҳои инкишофи қомеа ва давлат, пеш аз ҳама инсондӯстӣ (гуманизм) ва рад кардани зӯрварӣ, тарбияи эҳсоси масъулият барои рафтори худ, баҳри тақдирӣ Ватани худ ва умуман, инсониятро дар назар дорад, ба он хеле наздик аст.

Вазифаи маърифатноксозие, ки ҳукуки инсон ба ҷо меорад, тарғиби иттилоот, донишҳо дар бораи озодӣ, шаъну эътибори одам, механизмҳои амалисозӣ ва ҳимояи ҳукуки инсон ва ғайра мебошад. Танҳо одами бомаърифат метавонад ҳукуқҳои худро амалӣ созад ва ҳамчунин ҳукук ва озодихон вайроншудаи дигар одамонро ҳимоя ва барқарор кунад.

Вазифаи ҳукукии ҳукуқҳои инсон таъмини амният ва ҳимояи шахсиятро аз таҳдидҳои бешумор ба мавҷудияти он, инҳодорин тартибот дар муносибати байни одамон, ҳамчунин миёни одам ва давлат дар назар дорад.

Расми 4. Ҳамаи одамон гуногун бошанд ҳам, баробаранд

Вазифаи ҳукукии ҳукуқҳои инсон таъмини амният ва ҳимояи шахсиятро аз таҳдидҳои бешумор ба мавҷудияти он, инҳодорин тартибот дар муносибати байни одамон, ҳамчунин миёни одам ва давлат дар назар дорад.

Вазифаи ҳукукии ҳукуқҳои инсон таъмини амният ва ҳимояи шахсиятро аз таҳдидҳои бешумор ба мавҷудияти он, инҳодорин тартибот дар муносибати байни одамон, ҳамчунин миёни одам ва давлат дар назар дорад.

Ва ниҳоят, вазифаи сиёсии ҳуқуқҳои инсон ташаккули давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд ва иҷтимоӣ, ҷомеаи шаҳрвандӣ ва шахсияти иҷтимоан фаъол мебошад, ки дар ин хусус дар бобҳои ояндаи китоби дарсӣ суҳан меравад.

Ба ин тарик, амалисозии ҳуқуқҳои инсон барои инкишофи ҷомеаи ҳозира нақши халқунанда мебошад. Неқӯахволии мамлакат аз маъкаи худӣ шаҳрвандон, ки алоқамандии худро ба тақдири худ ва ояндаи ворисони худ хуб мефаҳманд, вобастагӣ дорад. Ва ин манфиати асосии миллии ҳама гуна давлати демократист, ки функцияи муҳимтарини худ – риоя ва ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрвандро ба ҷо меорад.

Маҳфумҳои зеринро ба хотир гиред:

моҳият, кифолат

Савол ва суҷоришҳо:

1. Кадом ҷиҳатҳои асосӣ моҳияти ҳуқуқҳои инсонро муайян мекунанд?
2. Кифолатҳоро, ки ба амалисозии ҳуқуқҳои инсон таъсир мерасонанд, номбар кунед.
3. Ҳуқуқҳои инсон дар ҷомеаи ҳозира кадом вазифаҳоро ба ҷо меоранд?
4. Ин порро аз суҳанрони нависанда Б. Стругатский бодикқат хонед: "Асоси маънавият метавонад (ва бояд) эҳтиром ба худ ва дигарон бошад, он чиро, ки ба худ раво намебинӣ, ба дигарон низ раво мабин. Ин принцип ба он маънии универсалист, ки ба ҳар як мавҷудоти одамии тамоми замонҳо ва халқҳо дастрасу фаҳмоест ва дар ҳамаи замонҳо ва дар ҳамаи халқҳо ба таҳкими мӯътадилӣ ҷомеа мусоидат мекунад". Ба андешии Шумо, ин ҷо суҳан дар бораи кадом вазифа, ки ҳуқуқи инсон ба ҷо меорад ва эҳтиром ба ҳамаи одамон меравад?

БОБИ 2

ПАЙДОИШ ВА ТАШАККУЛИ ҶОИ ҲУҚУҚИ ИНСОН

§ 3. АЗ ТАЪРИҲИ ПАЙДОИШ ВА ТАШАККУЛИ ҶОИ ҲУҚУҚИ ИНСОН

1. ПАЙДОИШИ АҚИДАҲО ОИД БА ҲУҚУҚИ ИНСОН ДАР ТАЪРИҲИ ҶАҶОН. Ибтидои ҳуқуқи инсон дар ҷомеаи инсонӣ ба таърихи ҳазорсолаи X-VIII пеш аз милод - замоне рафта мерасад, ки нахустин инсонҳои рӯи замин ба даврони асри нави сангин ворид шуда, бо роҳи худмуҳофизат ҳуқуқи худ ва ҳамсару фарзандонашонро дифоъ намуда, усули худмуҳофизаткунӣ ва ҷазодихиро амалӣ менамуданд. Нахустинсонҳо дар остонаи тамаддунҳо аз рӯи қонуни ҷангал амал намуда, адолат ва ҳақиқатро тавассути зӯрӣ ва худҷазодихӣ ба сомон мерасониданд. Азбаски дар ин даврон одамон ҳуқуқҳои худро тавассути худмуҳофизат амалӣ менамуданд, роҷеъ ба таъмин ва ҳимояи ҳуқуқи

инсон чизе гуфтан мумкин нест. Зеро ин даврон танҳо барои қонун намудани талаботи биологӣ, ҷисмонӣ, иқтисодӣ бо роҳҳои зӯрӣ ва фиреби оддӣ ба дарки ҳуқуқҳо замина мегузошту ҳалос. Он рӯзгор ҳар кас барои ҳаққи худ мубориза мебард. Гурӯҳи одамон, ки барои ҳаққи худ мубориза бурда, ҳаққи муқобили худ ва дигаронро намебинад, аз раман ҳайвонот кам тафовут дошт. Бинобар ин давраҳои аввалини эътироф ва ҳимояи ҳуқуқи инсон ба давраҳои ҳаёти якҷояи (иҷтимоии) одамон, ба давраҳои сохти авлоди ҷамоаи ибтидоӣ, ба давраҳои рост меояд, ки одамон дар доираи маҳдуд ҳам бошад, яке ҳаққи дигареро ҳифз мекард, яке бар дигаре кӯмак менамуд, яке дигареро пуштибонӣ намуда, вазифаи муайяноро адо мекард.

Дар давраҳои сохти авлоди ҷамоаи обшарии ибтидоӣ инсонҳо чунин ҳуқуқҳои фитрӣ доштанд: ҳуқуқ ба ҳаёт; ҳуқуқ ба никоҳ; ҳуқуқ ба шикор; ҳуқуқи иштирок дар маҷлиси умумии авлод ва қабила; ҳуқуқ ба манзил бо махсусияти коллективӣ; ҳуқуқ ба моликияти шахсӣ ва коллективӣ; ҳуқуқи истифода аз одамот ва анъанаҳо; ҳуқуқ ба тоату ибодат ва иштирок дар маросимҳои динӣ; ҳуқуқ ба ҳаракат дар ҳудуди муайян; ҳуқуқи кӯдакони ба таъминот ва ҳифзи зиндагӣ аз ҷониби волидон ва ғ.

Вале ин ҳуқуқҳо ба пуррагӣ ҳанӯз қарор надоштанд, онҳоро ё муборизаи шахсии субъектҳо ва ё маҷмӯи ба тозагӣ иерархияи авлод ва қабилаҳо ҳифз мекарданд. Асосҳои ҳуқуқӣ ва ё манбаҳои эътирофи ин ҳуқуқҳо ҳанӯз дар давраҳои қабл аз давлатӣ чунинанд:

1. Усули табиӣ (инстинкт) худмуҳофизат ва муҳофизати табиӣ байни инсонҳо (аз охири ахлоқ бунёд мешавад);
2. Зарурати зиндагии якҷояи одамон;
3. Ҷаҳонбинии динӣ ва таълимоти динии нахустин инсонҳо;
4. Урфу одамот;
5. Қарори дархостҳои маҷлиси умумии авлод, қабилаҳо ва роҳбарони онҳо, ки заминаи тавлиди ҳуқуқи таҳмиلى мешавад.

Ҳамин тавр, ҳуқуқи инсон дар давраҳои гузариш аз оилаҳои гайрииқтисодӣ ба иқтисодӣ қисман оғоз гардида, дар ҳудуди инкишофи нахустин шаклҳои ҳамзистии ҷамоа - авлод, қабила ва иттифоқи қабилаҳо заминаи мавҷудият ва эътирофи ҳудуди пайдо намуда, дар давраҳои нахустин тамаддунҳо ва давлатҳо ба зинаи болотари инкишофи худ расидааст.

Ҳуқуқи фитрии инсон маҷмӯи ҳуқуқи озодиҳои инсон аст, ки табиатан ба инсонҳо тааллуқ дошта, шартӣ мавҷудияти онҳоро ҳамчун вучуди бошуур ва иҷтимоӣ ифода менамояд.

Ё:

Ҳуқуқи фитрии инсон ҳуқуқест, ки табиатан ба инсон мансуб буда, бидуни он ӯ ҳамчун инсон зиндагӣ қарор наметавонад.

Ҳуқуқҳои табиӣ то пайдоиши давлат ба миён омадаанд. Аз он замоне, ки инсонҳо зиндагии якҷоя ва тамаддуноиро касб қарор, ба бунёди нахустин давлатҳо замина гузоштанд, ҳуқуқи инсон тадриҷан мавриди дифоъ ва ҳимояи расмӣ қарор гирифт. Вале ин дифоъшавӣ низ аксаран дар доираи манфиати синфҳои ҳоким маҳдуд мешуд. Баъдҳо дар масири таърих

давлатҳо зина ба зина васеъшавии ҳуқуқи инсонро ҳамчун амри воқеии инкишофи ҷамъият ва давлат ногузир қабул намуданд. Дар ин кор сахми мутафаккирон, олимони ва донишмандони ҳар халқу миллат, ки нахустин шуда, аз ҳуқуқҳои инсон ҳарф зада, ҳимояю эътирофи онро ҳамчун гарани адлу инсофи давлатдорӣ шинохтаанд, хеле бузург аст.

2. ТАШАККУЛҲИИ ТАСАВВУРОТ ДАР БОРАИ БЕҲАМТИ БУДАНИ ШАХСИЯТИ ИНСОН ВА ҲУҚУҚҲОИ Ӯ ДАР ШАРКИ КАДИМ ВА ҶАҶОНИ АТИҚИ

Агар ба таърихи давлатҳои нахустини ҷаҳон Миср, Бобул, Ошур, Хитой ва Ҳиндустон назар афканем, ба осонӣ пай мебарем, ки бо вучуди истибодӣ будани низомии идорӣ дар низомии ҳуқуқии онҳо меъёрҳои ҳуқуқие, ки аз эътиромии ҳуқуқи инсон ва ҳимояи онҳо шаҳодат медиҳанд, зиёданд. Тамаддуни ҳуқуқии мисрӣ тақрибан дар байни солҳои 5500-500 то милод, хиндӣ (харапӣ) аз 3500-1500 то милод (охирӣ аз ҷониби ориёӣҳо аз байн бурда шудааст), хитой 2000-400 то милод, Бобули 2000-529 то милод мавҷуд буданд. Ҳар як тамаддун дар доираи муайян ҳуқуқҳои инсонҳои аввалинро ҳифз кардааст. Инчунин боз дигар марказҳои тамаддуни дунёи қадим мавҷуд буданд, ки инсон ва қисме аз ҳуқуқҳои ӯро аввалин шуда шинохтаанд. Ҳуқуқи Мисри қадим *тавассути Худои Осирис таъкид ба адолати судӣ беғараз менамуд. Осирис тибқи таълимоти мисрӣ тамоми кирдорҳои нек ва бадии инсонро болии тарозуи адл гузошта, ҳаққи инсонро ба моликият, ба манзил, ҳаёт, ҳаракат, никоҳ ва амсоли инҳо эътироф ва ҳифз намудааст. Некӯкирдорон ва муҳофизони ҳуқуқи инсонро ба бихишти бадкоронро ба дӯзах ҳидоят мекардааст ин Худованди додшинос.*

Чунин махсусияти додгоҳӣ дар тамоми давлатҳои Шарқи қадим мушоҳида мешавад. Дар онҳо ҳудӯҳои аввалия барои ҷорӣ намудани тартибот ва низомии идорӣ ба инсонҳо кӯмак намудаанд. Митра ва Ардвиг Сура дар Эронзамин, Геркулес ва Фемида дар Юнон, Осирис дар Миср ва ғ. шаҳодати ин аст. Хулоса, гуфтан мумкин, ки дар давраҳои аввал инсонҳо ҳуқуқҳои худро тавассути нерӯҳои динӣ ва ҳаёлии худ, ки аксаран аз табиат мабдаъ мегирифтанд, ба танзим мебароварданд. Баъдан ҳуқуқи судӣ маҳз аз ҳамин таълимот сарчашма гирифтааст. Дар сарзамини тоҷикон Олихан адолати судӣ дар ибтидои ҳазораи 2 – 1 қабл аз милод Рашан будааст, ки дар он акси офтоб чун садокати Митра ва тарозу бо оташ инъикос ёфтааст. Оташ гунаҳкорӣ ва ё бегуноҳии шахсро муайян мекарду тарозу адлро таъмин.

Вале ин ҳама нисбӣ буд, зеро ханӯз ҳуқуқ манбаҳои ғайриактивӣ дошта, аксари ҳуқуқҳои мардум шинохта намешуд ва ё аз ҷониби сарватмандон поймол мешуд. Аммо дар баробари ин гоҳ-гоҳ дар марказҳои дунёи қадим сарчашмаҳои ҳуқуқие пайдо мешуданд, ки ин ё ҷанбаи ҳуқуқи инсонро эътироф мекарданд.

Ханӯз дар соли 2370 қабл аз милод яке аз ҳокимони Шумери қадим дар Лагаш Урукагин ислоҳоти ҳуқуқӣ гузаронида, ҳуқуқи мардумро ба

моликият, ба меҳнати пулакӣ дар саҳро, ба додгоҳи бегараз (манбаҳои ғайриақдӣ дошт), ба манзил, ба ҳаёти осоишта қисман муҳофизат намуда, истифодаи меҳнати ноқилгонро дар қандани канали объяриқунанда манъ кардааст.

Дар ибтидои давлатдорӣ давлатҳои қадима, ки ҳанӯз боқимондҳои сохтори авлодӣ ва ҷамоавӣ мавҷуд буд, ҳуқуқҳои инсон қисман эътироф мешуд. Вале баъдҳо, чун давлатҳои гуломдорӣ инқишоф меёбанд ва истисмори одам барои бунёди иншоот ва гирифтани даромад афзоиш мекунад, даврони беҳуқуқӣ ва гуломи инсон сар мешавад. Давлатҳои гуломдори Миср, Бобул, Ҳиндустон, Чин ва ғ. ба ин гурӯҳ дохил буданд.

Таърихи ҳуқуқи инсон ва шинохти ҳуқуқи инсон бо ду роҳ ба инқишоф рӯ овардааст: 1. Роҳи давлатӣ, ки ҳуқуқи инсон дар сарчашмаҳои расмӣ давлат инъикоси худро ёфтааст; 2. Сарчашмаҳои маънавӣ ва фарҳангӣ, ки дар эҷодиёти олимони ва файласуфон арзёбӣ гардидааст.

3. ШАХСИЯТ ВА ОЗОДИИ ҶАМЪАТ АЗ НАЗАРИ ФАЛСАФАИ ЮНОНИ ҚАДИМ ВА ҶИММ ҚАДИМ.

Фалсафаи Юнон дар қатори дастовардҳои бузурги илмӣ дар соҳаҳои гуногун дар шинохти ҳуқуқи инсон хизмати бузурге кардааст. Юнониёни қадим аввалин шуда ҳуқуқҳои шаҳрвандонро дар ҳудуди шаҳр-давлатҳо (полисҳо) шинохтаанд. Ба ақидаи онҳо шаҳр-давлатҳо офаридаи Худо ванд буд. Онҳое, ки дар он зиндагӣ мекунанд, тибқи қонун ва адолати Худо ванд умр ба сар мебаранд. «Қонун на ба дӯрӣ ва қувва, балки ба адолати илоҳӣ ва тартибот таъя мекунад», - мегуфтанд онҳо. Ҳатто дар ин ҳалқият низ олиҳаи адолати судӣ ҳамчун татбиқкунандаи доди ҳақиқат Фемида мавҷуд буд.

Солон (тақрибан 638-559 то милод зиндагӣ кардааст), Гераклит (охирин асри V-аввали асри V то милод), Демокрит (асрҳои V-IV то милод), Пифагор (481-411 то милод), Сократ (469-399 то милод), Афлотун (427-347 то милод), Арасту (384-322 то милод), Эпикур (341-270)

аввалин шуда, дар олам инсонро ҳамчун офаридаи ва пешбарандаи таърих шинохта, барои ҳимояи ҳуқуқҳои он соҳаҳои гуногунро гуфтаанд.

Яке аз шахсиятҳои маъруфи илмӣ ва сиёсӣ Юнон Солон буд, ки дар соли 594 то милод, ҳангоми сар задани бӯхрон дар Афина, ислоҳоти сиёсӣ мегузаронад. Ӯ мардумро аз қарзҳои вазнини синфи ҳукмрон ва давлат озод менамояд.

- Бо роҳи қарз гуломшавиро бекор кард.

- Маҳдудиятро дар истифодаи замин муайян намуд, то замин ба ҳама расад.

- Ба васияти озоди молу мулк иҷозат дод.

- Ба ҳар кас ҳуқуқ дод, ки аз номи каси ҷабрдида дар суд ва ҷамъомадҳо баромад намуда, ҳуқуқҳои онро ҳифз намояд.

- Савдон озод ва ҳунармандиро дастгирӣ намуд.

Пифагор ва пайравони ӯ дар шинохти ҳуқуқи инсон зинаи навро кашф намуданд, ки он дар пайвасти адолат бо баробарҳуқуқии инсонҳо зоҳир меёфт: «Адолат дар баробарии инсонҳо ифода меёбад».

Афлотун тақсими адолатноки меҳнат, хифозати моликият ва баробархуқуқии зан ва мардро эълон мекунад. «Адолат ҳамчунин маъниши онро дорад, ки ҳеч кас ҳақ надорад. Моли касро соҳибӣ намуда, аз он худро аз даст диҳад».

Арасту намудҳои адолатро кашф мекунад: «Адолат ба ду намуд ҷудо мешавад: адолати баробаркунанда ва тақсимшаванда. Адолати тақсимшаванда адолатест, ки дар натиҷаи тақсими ҳукумат, ҳаққи меҳнат ва дигар имтиёзҳо дар байни мардум риоят мешавад. Адолати баробаркунанда дар доираи муносибатҳои муомилотӣ мушоҳида мешавад: дар аҳдо, рӯёнидани тоҷони зарар, қиноят, ҷазо ва ғ.»

Ақидаҳои табиӣ – ҳуқуқии файласуфони юнонӣ идомаи инкишофи худро дар ҳуқуқи Рими қадим ёфтанд. Ҳуқуқшиносони Рими қадим Ситсерон, Яволен, Улпиан, Гай, Юстиниан бар асоси ғояҳои оли инсонпарварии поквичдонӣ, ҳақиқатшиносӣ, адолатпарварӣ заминаи устувори ҳуқуқи хусусии римиро тарҳрезӣ намуданд. Онҳо аввалин шуда, чунин ҷанбаҳои муҳими ҳуқуқи инсон: субъектҳои ҳуқуқ, мақоми ҳуқуқии ашхос, озодии табиӣ инсон, тақсими ҳуқуқи умумӣ ва хусусиро дар илми ҳуқуқшиносӣ кашф карданд. Бузургтарин навоариё, ки онҳо дар илми ҳуқуқ ворид намуданд, мушаххасии талаботи меъёр ва техникаи қонунгузорӣ буд. Натиҷаи меҳнати ҳуқуқшиносони римӣ буд, ки Аврупои замони Эҳё дар асрҳои XVII-XVIII муносибатҳои молумулкӣ ва шахрвандии замони капитализмро ба осонӣ идора карда тавонист. Ҳоло низ дастовардҳои ҳуқуқи Рими қадим дар қонунгузории граждании аксари давлатҳои ҷаҳон истифода мешавад.

4. АСРҲОИ МИЁНА ВА ҶОИИ ҲУҚУҚИ ИНСОН. Асрҳои миёна як давраи таназули инкишофи ҳуқуқи инсонро чи дар Аврупо ва чи дар Осиё рӯи қор овард. Бар муқоиса аз давлатҳои пешин вазъи инкишофи ҳуқуқи инсон бо сабабҳои гуногун паст фаромад. Заифгардии империяҳои бузурги дунёи қадим, мочараҳои динӣ ва сиёсии кишварҳои ҳамҷавор, таъсиррасонии сахти идеология ва динӣ ба рушди илми ҳуқуқ то дараҷае инкишофи озоди ҳуқуқи инсонро халақдор намуд. Сабабгори ин ҳама муборизаҳои байниҳамдигарии чараёнҳои оштиноназири динҳои ҷаҳонӣ, ҳисси худхоҳии давлатҳои ҷангҷӯи асрҳои миёна, ки мақсади оламгириро (Чингизхон, Темур, ҳаракати салибдорон ва ғ.) дар сар доштанд, ба шумор мерафт. Вале бо вучуди ин ақидаҳо онд ба ҳуқуқи инсон дар ҳома ба пуррагӣ маҳв нагардид.

Махсусияти ҳуқуқи инсон дар ин давра аз он иборат аст, ки ҳуқуқи инсон чун қисми таркибии ҳуқуқ дар тобеияти динҳои ҷаҳонӣ монда буд. Аз ин рӯ динҳои ҷаҳонии буддоӣ, насронӣ ва ислом дар қатори таълимоти динӣ таълимоти ҳуқуқӣ низ доштанд. Дар сарчашмаҳои динии онҳо меъёрҳои ахлоқӣ, зебошиносӣ, ҳуқуқӣ дар қатори меъёрҳои динӣ зиёд буданд.

Панҷ таълимоти асосие, ки Буддо барои расидан ба мартабаи нирвана-нест кардани азобу уқубат воситани асосӣ шуморидааст, инҳоянд:

1. Қатъи зурварӣ,
2. Қатъи дудӣ,

3. Қатъи зино,
4. Қатъи дурӯғ.
5. Нанӯшидани маводи мадхушкунанда.

Дини исавиён низ чун идоман дини масеҳиён мардумро баробари ба сӯи Худованди якка даъват намудан консепсияҳои ҳукукии ҳамзистиро тавлид кард, ки дар онҳо аз эътирофи ҳуқуқҳои инсон таъкидот зиёд аст. Аз ҷумла аз 10 васияте, ки ба насронихо Худованд кардааст, 5 тоаш ба масъалаҳои ҳуқуқи инсон алоқамандии зиҷ дорад:

1. Накуш,
2. Зино макун,
3. Дуздӣ макун,
4. Шаҳодати дурӯғ надох,
5. Ҳасуд бар дигарон махӯр.

Ислом дар асри VII дар нимҷазираи Арабистон пайдо шуда, бетартибӣю беинзомии арабҳои ҷоҳилияро хотима дода, алалхусус ба замон хизмати бузург намуд. Арабҳои ҷоҳилияро одат ин буд, ки аз ду духтари тавлидшуда якеро зинда меғуронидаанд. Қуръон зинда гуронидани духтаронро манъ намуда, ҳуқуқ ба ҳаёт ва моликияти онҳоро эълон намуд. Ҳамчунин дар катори меъёрҳои динӣ дар ҳуди Қуръон қариб 500 меъёри ҳуқуқӣ ҳаст, ки муносибатҳои давлатӣ, граждонӣ, оилавӣ ва ғайраро танзим мекунанд. Яке аз хусусиятҳои пешқадами ислом назарияи ҳуқуқи инсондӯстӣ мебошад. Сарчашмаҳои ҳуқуқи исломӣ ҳамдигарфаҳмию муносибати некбинонаро дар ҷомеа талқин намуда, бо ҳар роҳу васила осоншӯи хушбахтии инсонҳоро талаб мекунанд. Ҳуқуқҳои фарзанд, кешовандон, ҳамсоя, гулом, фақир, мискин, мусофир ва дигар категорияҳои инсон дар ҳамин сарчашмаҳои ҳуқуқи мусулмонӣ таъкид мешаванд. Ислом баробарии инсонҳоро дар се самт муқаррар кардааст:

- баробарӣ дар асли инсоният,
- баробарӣ дар ҳуқуқ ва тақолиф,
- баробарӣ дар назди додгоҳҳо ва иҷрои қонунҳо.

Ҳамчунин меъёрҳои зиёди ҳуқуқи ислом ба озодӣ, ба мақому мартабаи инсон, ба ҳаққи камбағалон, یتимон, ба мубориза алайҳи зуроварӣ ва маҳкуми дигар ҷиноятҳо бахшида шудааст. Ҳатто дар ислом шахеро барои ба یتоати дин даровардан маҷбур намудан манъ аст. «Дар дин ҳеч иҷборе нест», - гуфта шудааст дар ояи 256 Сураи Бақараи Қуръон.

Ногуфта намонад, ки ҳам фалсафани Юнон, ҳам ҳуқуқи Рими қадим ва ҳам ҳуқуқҳои динҳои ҷаҳонӣ ҳанӯз ҳуқуқи инсонро ба маънии имрӯза ҳифз намекарданд. Зеро набаробарии аслии байни гуломон ва гуломдорон, мардуми бумӣ ва ғайрибумӣ, диндорон ва берун аз дин будагон баръало мушоҳида мешуд. Бинобар ин онҳо зина ба зина ҳуқуқи инсонро таҷзия менамуданд. Ин масъаларо ҳатто замони феодализм бо тамоми дастовардҳои худ ҳал карда натавонист.

Дар даврони асрҳои миёнаи ҷомеаҳои феодалий чандин сарчашмаҳои расмии давлатҳо - Ҳақиқати Солидӣ дар давлати Франкҳо (соли 510 милодӣ), Ҳақиқати Рус (асри IX) дар давлати Рус, Хартияи бузурги озодӣ (соли 1215) дар Англия, Буллон тиллоӣ (1356) дар Олмон ва ғайра қабул

карда шуданд. Хар яке аз ин санадҳои ҳуқуқӣ зинаи нави инкишофи ҳуқуқ буда, дар онҳо эътирофи ҳуқуқи инсон боз ба як зинаи нисбатан баландтари худ мерасад. Мисол Хартияи бузурги озодии соли 1215-и Англия, ки дар ҳаҷми 63-модда қабул шудааст, натиҷаи муборизаи феодалон, баронҳо ва дигар табақаҳои озоди чамъият ба муқобили ҳокимияти номаҳдуди шохӣ буд. Ҳокимияти шохӣ қисман *дар масъалаҳои андозсипоӣ ва маъмурии дар доираи ҳамаи қонун маҳдуд карда мешавад*. Ба ин тарик, гоҷи баробарии инсонҳо, ки дар аҳди қадим пайдо шуда буд, дар асрҳои миёна ҳомӯш нагардида, дар шаклҳои гуногун ва ҳаҷонбинӣҳои мухталифи диниву дунявӣ тадриҷан инкишоф меёфт.

5. ДАВРАИ ЭҶЕ ВА ЗАМОНИ НАВ ДАР ЭЪТИРОФИ ҲУҚУҚУ ОЗОДИҲОИ ИНСОН.

Ин даври гузариш аз феодализм ба капитализм буд. Зеро ақбуи ҳокимияти номаҳдуди монархӣ нест шуда, ҷойи онро ҳокимияти давлатие мегирад, ки вай ба табақаҳои гуногуни чамъияти таъҷ намуда, барои нигоҳ доштани тартибот ва низоми натиҷабаш қўшиш менамуд. Ҳаҷонбинии нави ҳуқуқи замонӣ нава тасаввуроти навро онд ба ҳуқуқҳои инсон кашф кард.

Назарияи ақлгароёна онд ба ҳуқуқҳои инсон аз ҷониби Г. Гротсий, Б.Спиноза, Ҷ. Локк, Ш. Монтеске, Т. Ҷеферсон, И. Кант ва дигарон кор карда баромала шуд. Онҳо сохтори феодализмро маҳкум намуда, назарияи навро онд ба ҳуқуқу озодиҳо, ки ба ҳокимияти ҳуқуқ асос ёфта буд, тарҳрезӣ намуданд. Ба ақидан онҳо муносибати байни фард ва давлат танҳо дар доираи ҳуқуқ бояд ҳалли худро ёбад. Аз ин нуқтаи назар ҳокимият ҳамчун натиҷаи мавҷудияти халқ, натиҷаи созиши байни мардум ва ҳокимон буд, ки мақсади таъмини иҷрои ҳуқуқ, тартибот ва озодиро дошт.

Ҳуқуқшиносӣ франсаӣ Ш.Л.Монтеске (1689-1755) консепсияи ҳуқуқи табиӣи инсонро боз ҳам инкишоф дода, воқеияти таъмини онро дар тақсими ҳокимият ба рӯиҳои қонунбарор, иҷроия ва судӣ дид. ӯ мақсади тақсими ҳокимиятро дар барҳам додани сўнистифода аз ҳокимият меид.

Нақши муҳимро дар таъбиқи конституционии назарияи тақсимои ҳокимиятҳо, ки ба мақсади дифои ҳуқуқи инсон кор карда шуда буд, олимони амриқой Т.Пейн, Т.Ҷеферсон, А.Гамильтон ва Д. Медисон иҷро кардаанд. Т.Ҷеферсон аз назари гоҷҳои ҷумҳуриявӣ ва демократӣ ҳуқуқи инсонро асоснок намуд. ӯ ҳаҷноми омода намудани Эълонияи истиқлолӣи ШМА (4-июли соли 1776) ҳуқуқҳои мусодиранишаванда ва фитрии инсонро дар он ҷойгир намуд. Ин аввалин ҳуҷҷати расми ҳуқуқӣ буд, ки ҳуқуқҳои фитрии инсонро таҷассум мекард.

Дар Аврупо дар арафаи Инқилоби буржуазии Фаронса 26 августи соли 1789 Эълонияи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд қабул карда мешавад. Эълония чун маҷмуи ҳуқуқу озодиҳои эътирофшудаи инсон ва шаҳрванд аз номи халқи Фаронса ба ҳуқумат пешниҳод мешавад. Эълония аз муқаддима ва 17 модда иборат буд. Дар Эълония ҳуқуқҳои инсон аз ҳуқуқҳои шаҳрванд ҷудо карда мешавад. Ба ҳуқуқҳои инсон ҳуқуқҳои табиӣи он - ҳуқуқ ба: озодӣ, баробарӣ, молиқият, амният, мубориза алайҳи истисмор ворид мешуд. Ҳуқуқҳои

шахрвандӣ ба волоияти ҳокимияти халқӣ, ба озодиҳои кафолатноки шахрвандон ва кафолатҳои иштирок дар ҳаёти сиёсӣ мансуб буд.

Умуман, баъд аз инкилобҳои буржуазии Англия ва Фаронса ҳуқуқи инсон дар Аврупо ба зинаи нави инкишофи худ расида, қисмати зиёди ҳуқуқҳои табиӣи инсон мавқеи устуворро дар конститутсияҳои расмӣи давлатҳои Аврупои Марказӣ ва Шарқӣ ишғол намуданд. Албатта, ин даврони роҳ ёфтани ҳуқуқҳои инсон ба санадҳои конститутсионӣи давлатҳои буржуазӣ буд, вале ҳанӯз механизми таъмини ва ҳифзи ин ҳуқуқҳо номукамал буд.

Савол ва супоришҳо:

1. *Ба фикри Шумо аввал ҳуқуқ пайдо шудааст ва ё ақидаҳои онд ба ҳуқуқ?*
2. *Кадам ҳуқуқҳои фитриӣи одамонро дар давриҷи қомеги обшанай ибтидоӣи наҷбар қарда метавонед?*
3. *Ҳуқуқи фитриӣи қист?*
4. *Адолати судӣ қай ва дар қуча пайдо шудааст?*
5. *Шахсият ва мақами ӯ дар фалсафаи Юнон ва ҳуқуқи римӣ.*
6. *Сарҷашмаҳои ҳуқуқи римӣ қадомҳоянд?*
7. *Умумият ва махсусиятҳои таълимоти Буддо, Библия ва Қуръонро онд ба ҳуқуқи инсон шарҳ диҳед.*
8. *Замони Эҳё ва инкишофи ақидаҳои онд ба ҳуқуқи инсонро тавсиф бахшиед.*

§4. РОҲҶОИ МУҲТАЛИФИ РУШДИ ҲУҚУҚИ ИНСОН ДАР ТАЪРИҲИ ТАМАДДУНҶО

1. ПАЙДОИШ ВА ИНКИШОФИ ҲУҚУҚИ ИНСОН ДАР ТАМАДДУНҶОИ ҚАДИМАИ ШАРҚИ ВА ҒАРБӢ. Эҳтимол метавонем, ки ибтидои шинохти расмӣи ҳуқуқи инсон қи дар тамаддуни қадимаи Шарқӣ ва қи дар тамаддуни Ғарбӣ дар зинаҳои ибтидоии ҳаёти иҷтимоӣи ҳамоҳанг ва монанд буд. Зеро нахустинсонҳо бо табиати якхела ва талаботи ба ҳам монанд ба ҳаёти иҷтимоӣи (қи дар Шарқ ва қи дар Ғарб) қадам гузоштаанд. Дигар ин қи воситаҳои ҳимояи ин ҳуқуқҳо дар ин минтақаҳо ба усулҳои якхелан ақлӣ ва ғайриақлӣ тақя намуда, манбаи эътирофи ҳуқуқи инсонро на дар табиати иҷтимоии он, балки дар талаботи худоҳои аввалия меиданд. Тасаввуроти динии қадима дар заминаи сатҳи пасти шуури одамон ба сарҷашмаҳои ғайриақлӣ тақя мекард. Худоҳои осмонӣ Осирис, Ахура-Мазда, Митра, Зевс ва ғ. ҳуқуқи инсонро муайян мекарданд ва иҷрон онро тавассути ҳодисаҳои табиӣи гуё назорат менамуданд. Агар хушксолӣ, гармин аз қад зиёд, хунуқӣ ва ё боришоти аз қад зиёд мешуд, ба тафсири қоҳинон ин нишонаи беадолатии инсон дар рӯи замин буд. Худоҳои асотирии борон, офтоб, раъду барқ, об ва ғ. тибқи тасаввури мардумони қадим ба ҳаёти онҳо таъсир мерасониданд. Ҳатто гунаҳқорӣ ва ё бегуноҳии шахсро тавассути усулҳои ғайриақлӣ-ордалия (важи гарм ва сард) исбот менамуданд. Ин ҳам нишонаи он буд.

ки ҳуқуқи инсон дар ин зинаҳо чи дар Шарқ ва чи дар Ғарб ба усулҳои эътироф ва ҳимояи гайрирақли ва гайришақли шабоҳат дошт. Манбаи эҷод ва ҳимояи ҳуқуқи инсон қувваҳои табиӣ ва осмонӣ буданд. Инсон қанӯз аз рӯи талаботи дарқ намекард, ки ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ шартӣ мавҷудияти ӯст. Ҳатто сабаби тавлиди фарзандро нафаҳмида, занро дар тамаддуни қадима чун офаридгор мебарастиданд.

2. ХУСУСИЯТИ ЭЪТИРОФ ВА ҲИМОЯИ ҲУҚУҚИ ИНСОН ДАР ТАМАДДУНИ ШАРҚИ. Бо вучуди он ки дар ибтидои пайдоиши ҳуқуқ ва озодиҳои инсон дар тамаддуни шарқӣ ва ғарбӣ умумиятҳо зиёд буданд, рафта – рафта байни онҳо дар усулҳои шиноخت ва эътирофи ҳуқуқҳо фарқиятҳо пайдо мешаванд. Ин фарқиятҳо бо асосҳои ҷуғрофии макони зист, вазъияти боду ҳаво ва махсусияти инкишофи шуури ин халқиятҳо вобастагӣ дошт. Қисмати давлатҳои шарқӣ, ки дар шароитҳои мусонди табиӣ қарор доштанд ва тасаввуроти динию сиёсии бармаҳалро соҳиб буданд, бо бунёди иншоотҳои азиму шаҳрҳои аввалия якбора ба низоми гуломдорӣ махсусияти коллективидошта ворид шуданд (Миср, Бобулистон). Аммо қисмати дигарашон (Осиёи Миёна, аз ҷумла сарзамини таърихии Тоҷикистон), ки бо истехсолоти осебгӣ дар ибтидо маълуманд, дар оғози ташаккули ҳуқуқи давлатӣ, мақомоти идоракунии ва эътирофи ҳуқуқҳои нахустини иҷтимоии инсон истисмори молу мулкӣ инсонро наредонистанд. Моликияти хусусӣ ба воситаҳои истехсолот умуман вучуд надошт. Деҳқонон ва ҳунармандони озод табақаҳои асосии ҷамъиятро ташкил мебуданд. Ҳуқуқҳои табиӣи инсон бо ҳуқуқҳои нахустини иҷтимоии ӯ: ҳуқуқ ба меҳнат, ба шикор, ҳуқуқ ба ҳунармандӣ, ки ҳамчун мероси даврони авлодӣ баромад мекарданд, дар зинаи нав – зинаи обшинагӣ-ҷамоавӣ арзи вучуд мекарданд. Моликият махсусияти коллективиро дошта, тамоми ғизои ҷомеа ба замин ва дигар неъматҳои табиӣ ҳуқуқи баробар доштанд. Ҳуқуқҳои молумулкӣ ба замин, манзил, об ва ғ. умумӣ буд. Давлатҳои нахустини шарқӣ, ки бо чунин омилҳо пайдо шудаанд, бо ду аломат аз дигарон тафовут доштанд:

1. Аз рӯи типӣ таърихиашон - давлатҳои нахустини зироатпарварӣ
2. Вобаста ба шакли идораиашон - давлатҳои ҷамоавӣ –табақавӣ.

Дар онҳо деҳқонони озод ва табақаҳои ҳунарманд, ки бунёдкори нахустини шаҳр-давлатҳо буданд, нақши муҳим бозидаанд. Ҳуқуқи озодиҳои инсонҳои нахустин дар вазифаи давлатҳои нахустини шарқӣ чунин буд:

1. Таъмини мардум бо неъматҳои лозима бо усули тақсими адолатноки меҳнату маҳсули меҳнат;
2. Нигоҳ доштани идоракунии марказонидашуда ва танзими муносибатҳои мураккабшудаи стода;
3. Таъмини тартибот ва беҳатарии мардум.

Ҳамин тавр, инкишофи озоди сохтори авлоди давлатҳои Шарқи осебӣ ба бунёди давлатҳои типӣ зироатпарварӣ бо шакли идораи ҷамоавӣ мусондат карда, табиатан ҳуқуқи озодиҳои инсонро дар ҳудуди

манфиатҳои коллективӣ ҳамчун шартӣ мавҷудияти нахустин ҷамъиятҳои сиёсӣ ҳимоя намуд. Ин давлатҳо дар муқоиса бо дигар давлатҳои шарқӣ ва ғарбӣ хусусияти синфӣ ва истимориро надошта, ягона проблемаашон идораи ҷамъиятҳои мураккабгардида буд.

3. ТАМАДДУНИ МИСРӢ ВА МАСЪАЛАИ ҲИФЗИ ҲУКУКИ ИНСОН. Дар тамаддуни мисрӣ, ки тамаддуни нисбатан қадимаи ҳаёти иҷтимоии инсон ба шумор меравад, нишонҳои равшани давлати нахустини синфӣи навъи гуломдорӣ инъикоси ҳудро ёфтааст. Аз он давроне, ки шоҳигарии Нили боло бо шоҳигарии Нили поин як мешавад (тақрибан соли 3118 то милод) ва сохтмони аҳромҳои бузурги Миср сар мешавад, он ягона давлати абарқудрати навъи гуломдорӣ дар ҷаҳони қадим буд.

Мисри қадим, ки давлати синфӣи гуломдорӣ буд, чунин усулҳои низоми идориро дошт, ки дар он ҳуқуқи озодиҳои инсон маҳлуд карда мешуд:

1. Ҳокимияти сиёсӣ дар дасти як нафар-Фиръави муттаҳид шуда буд
2. Ҳуқуқ ва моликияти табақаҳои мухталиф аз марказ муқаррар мешуд
3. Мардуми оддӣ ҳуқуқ ба моликият надошт;
4. Шоҳ сояи Худо дар рӯи замин ҳисоб мешуд ва шакли идора истибдод буд.

Бо вуҷуди он ки давлати Миср давлати гуломдорӣ ва истибдодӣ буд, дар замири ин давлат идеяҳои адлу инсоф, баробарӣю бародарӣ ва ғояҳои неқ тарғиби ҳудро дошт. Ба ин тамаддун кашфи тарозуи инсоф, к кирдори неқ бади инсонро бармекашид, мансуб аст, Ойро баъдан форсҳо ва юнониҳо қабул намуда, то низоми судии имрӯза расонидаанд.

4. ҲУҚУҚ ВА ОЗОДИИ ИНСОН ДАР ТАМАДДУНИ ФОРСӢ ВА ТАЪЛИМОТИ ЗАРДУШТИЯ. Эътироф ва ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон дар тамаддуни мардуми Эрон ва тоҷикон ҳеле ғайбӣ ва ибратому мебошад. Мутобиқи маълумотҳои таърихӣ ибтидои эътирофи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон дар ин тамаддун аз даврани ҳукмронии Ҷамшедшоҳи одӣ дар ибтидои ҳазораи дун қабл аз милод оғоз шудааст. Тибқи маълумоти Авастро, Ҷамшедшоҳ аз Ахура Маздо рисолати паёмбариро напасируфта, дархост намудааст, ки ба ӯ шохии мулки Аҷамро бо адлу инсоф ва баробарии мардумонаш бидиҳад. Ҷамин тавр, то он рӯзгоре, ки Ҷамшедшоҳи пешлодӣ аз рӯи адлу инсоф ҳукмронӣ мекард, мулки ӯ боқӣ монд.

Мутобиқи маълумоти таърихӣ (Беруӣ, Низомулмулк ва дигарон) шохии Пешлодӣ дар як сол ду маротиба доди мардумро мешунданд, ки ин дар арафаи ҷашнҳои Наврӯз ва Меҳрғон сурат мегирифтааст. Шохон 7 рӯз банабат мардум ва табақаҳои гуногуно дар майдони қушиди шаҳр қабул менамудаанд. Ва он рӯз касе ҷи шикоятҳои нисбати ҳар нафаре дошта бошад, ба шох арза мекардааст ва шохонишҳо ҳақро ба ҳақдор мерасонидааст. Агар рафту даръво нисбат ба шох бошад, дар чунин сурат шох аз тахт фаромада, қулоҳи шохиро аз сар гирифта, назди Муъбади мубадон ба зону зада, аз ӯ хоҳиш мекардааст, ки ин даръво нисбати ӯ аз нисоҳи адл ва инсоф ҳал намояд...

Чуниин буд нуктаи олии ҳимояи ҳаққи инсон дар аҳди қадими мардуми тоҷик, ки назари худро дар кишварҳои дигар нашошт. Ҳамин тавр идоракунии боадолатона ва ба манфиати ҳукуку озодихон мардум дар давраи ҳукмронии шохони Пешдодӣ ва Каёнӣ то паёмбарии рӯзгори Зардушт мавҷуд буда, эҳтимол меравад, ки дар ин давраи шакли идоракунии ҷамоавӣ- табақавӣ амал мекард. Аммо дар даврони ҳукмронии Каёнӣҳои охир, ки ба нбтҳои ҳазораи яки қабл аз милод рост меояд, ҷангу ҷидолҳои дохилии қавмҳои Эрону Тӯрон бо сабабҳои гуногун шиддат мегирад. Дар ин асно дар Тӯрон дар аҳди ҳукмронии Виштосп Зардушт таълимоти динҳои ҷудогонаро муттаҳид намуда, даъват ба сӯи Худои ягонаи некӣ - Ахура Маздо менамояд. Мазмуни таълимоти Зардушт дар муборизаи қувваи некӣ - Ахура Маздо бо қувваи бадӣ - Аҳриман ифодаи худро ёфтааст. Зардушт тибқи муқаррароти Авасто мардумро ба роҳи рост, некӣ ва нақӯкорӣ "Гуфтори нек, шиддори нек, кирдори нек" даъват менамояд. Дар таълимоти Зардуштия баъдан сарчашмаҳои зиёди динию ҳукукуи эҷод мешаванд, ки дар онҳо ҳукукҳои табиӣ ва иҷтимоӣ аз қабли: ҳукук ба ҳаёт, ба зиндагии хушбахтона, ба касб, ба никоҳ ва озодии никоҳ, ба моликият, ба таҳсил, ба муҳити мусоиди зист ва ҳатто ҳукук ба ҳаёти ҳайвоноти фондаовар инъикоси худро ёфтаанд.

5. ИСЛОМ ВА МАСЪАЛАҲОИ ЭЪТИРОФ ВА ҲИФЗИ ҲУКУКИ ИНСОН. Тавре қаблан қайд намудем, ислом дар қатори дигар арзишҳои инсонро чун неъматҳои олии мавриди ҳимояи ҳеш қарор дод. Таълимоти илоҳии исломӣ онд ба он ки Худованд баробари офаридани инсон тамоми маҳлуқот ва мавҷудоти оламро барои таъзим ба одам ҳукм мефармояд, маънии онро дошт, ки Офаридгори аз ҳамаи мавҷудоти олам инсонро болотар гузошта, маънии зиндагиро дар ҳастии он мебинад. Бартарии консепсияи исломӣ онд ба ҳукуки инсон нисбат ба тамаддуни зардуштия дар он буд, ки ислом ҳамаи одамонро, новобаста аз арабу аҷам, турку муғул буданашон, новобаста аз доруиашон ба ҳам баробар дониста, бартариро танҳо ба онҳое меод, ки покизадор, боимон ва ботақвоанд, ба роҳи рост ва ҳақиқат қадам мениҳанд. Аммо дар Зардуштия таълимоти динӣ дар баъзе масъалаҳо маҳдуд баён мешавад. Дигар ин ки таълимоти исломӣ онд ба ҳукуки инсон бисёре аз одатҳои ғайриахлоқӣ ва ғайриақилоқӣ, ки ҳукуки зардуштия талқин мекард, аз байн бурд. Чунончи, ислом исботкунии ғайриақилоқӣ дар гунаҳкорӣ ва бегуноҳии шахс, никоҳи маҳорим ва ҷазо додани ҳайвонотро бекор кард. Мутаассифона, дар қатори ин бартарии ислом низ бисёр одатҳои неку арзишманди мардуми форсро, ки дар ҳимояи ҳукуки инсон нақши бориз доштанд, аз байн бурд. Бо вучуди ин ислом ва ҳукуки исломӣ зинаи навбатии шинохт, эътироф ва инкишофи ҳукуки инсон маҳсуб мешавад. Маҳз хизмати мутафаккирони исломӣ дар инкишофи илми ҳукуки инсон дар асрҳои минбаъда хеле ҷолиб аст. Ислом ба замми он ки дини табииатан бо сиёсат дар пайвастагии пайдошуда аст, назарияи он онд ба инсон аз худудии давлат берун меравад. Категорияҳои, ки дар ин дин мавриди ҳифз қарор мегиранд - *мусулмон* *мӯъмин* ва *инсон* дар шакли мардум ё халқ аст.

Қобили қайд аст, ки дар Шарқ (Шарқи Миёна) аз даврони зардуштия ғар карда, то зуҳури ислом ва баъд аз зуҳури ислом низ ҳуқуқ тахти тарастирии дин қарор гирифт. Аммо чунин махсусият дар Ғарб мавҷуд набуд. Аз ин ҷост, ки нуқтаҳои муҳими ҳуқуқи озодиҳои инсонро аз диди таълимоти динӣ муқаррар мекарданд. Ҳатто илми ҳуқуқ низ баъдан дар доираи муқаррароти динӣ сарҳад ва ҳудуди озодии инсонро муқаррар мекард. Аммо дар Ғарб бошад, фалсафаи Юнон ва бисёрхудоии атиқӣ заминаи инкишофи ҳуқуқи римӣ гардиданд.

6. ТАМАДУНИ ҒАРБӣ ВА РОҲИ ҒАРБИИ ЭЪТИРОФ ВА ҲИФЗИ ҲУҚУҚУ ОЗОДИҲОИ ИНСОН. Аз он ки инкишофи фалсафаи Юнон ва бисёрхудоии ҷаҳони атиқӣ то муттаҳид шудан ба ҷараёни якҷаҳудӣ заминаи ҳуқуқи римӣ гардиданд, ҳуқуқи римӣ дар як муддати кӯтоҳ шароити мусоиди инкишофро барои худ дар муносибатҳои озоди молумулкӣ касб кард. Илми юнониён, ки аз ҷор давраи инкишофи тафаккур: тафаккури қаҳрамонӣ (боқад қайд кард, ки ин давраи инкишофи вҷодони тоҷик тибқи маълумоти “Шоҳнома” аз сар гузаронидаанд), тафаккури визионерӣ, тафаккури назариявӣ ва ақлий иборат буд, ба инкишофи ҳуқуқи римӣ манбаи хуби ақлий ва адолатхоҳӣ дод. Умуман, ҳуқуқи римӣ инсонро манбаи асосии инкишофи илми ҳуқуқ ва муносибати онро дар асосҳои ақлий ва адолатхоҳӣ чун раванди инкишофи ҳуқуқ эътироф мекард. Мушаххасият ва айнияти ҳуқуқӣ, кодификация ва таснифи ҳуқуқ, ба ҳуқуқи ақлий ва ғайриақлий ҷудо кардани ҳуқуқ аз дастовардҳои бузурги ғарбиён буд. Аммо то паҳншавии насрония дар ин паҳно вай аз дастовардҳои ахлоқӣ маҳрум буд. Танҳо баъди пайдоиши дини насронӣ вориси ҳуқуқи римӣ ба инкишофи ғояҳои ақлоӣ ва ахлоқии ҳуқуқ дар муқобили таълимоти динӣ бештар диққат доданд. Вале баъди расман эътироф шудани дини насронӣ дар интиҳои асри III милодӣ ҳуқуқи римӣ низ зери васеии дин қарор гирифта, дигар манбаҳои ақлоӣ худ (с.395) ва динҳои мухталлифро инкор менамояд. Дарвозаи илми фалсафа ва илмҳои дигар барои ғарбиён аз аҳди император Зенон баста мешавад. Ҳамин тавр, бартарии дин дар муайян намудани ҳуқуқи озодиҳои инсон муқаррар мешавад. Баъдан аз асрҳои VI то асрҳои X бартарии сиёсат ва лашкар муайянкунандаи ҳамаи ҳудуди ҳуқуқи инсон дар Ғарб мегардад. Зеро дар ин давраи императории Рим се мавҷи ҳуҷуми қавмҳои барбариро бар худ қабул мекунад. Танҳо дар даврони Эҳё (асрҳои XV-ХУII) инсон дар Аврупо аз сари нав мавқеи марказии худро дар илм, тамаддун ва дигар соҳаҳо пайдо мекунад. Ҳамин тавр, ҳуқуқи инсон роҳ ба нахустин ҳуҷумҳои расмии давлатӣ ёфта, ба тағйир додани мазмун ва моҳияти идораи давлатӣ тан садсолаҳои дигар барои инсоният хизмат карда истодааст.

7. ХУСУСИЯТИ ЭЪТИРОФ ВА ҲИФЗИ ҲУҚУҚУ ОЗОДИҲОИ ИНСОН ДАР МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁ ВА АФРИҚО. Қатъи назар аз он ки қисме аз давлатҳои Осие ва Африқо таърихи хеле қухан доранд, ба

мулки онҳо таъд аз муборизаҳои озодихона ва озодии воқеӣ онҳо аз мустамликаҳои давлатҳои ғарбӣ ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ворид гардид. Ҳиндустон, Эрон, Афғонистон, Ҳабашистон, Миср ва дигар давлатҳои Африқои Шимолӣ кишварҳои буданд, ки дар баробари истиқлолияти сиёсӣ истиқлолияти ҳуқуқ ва озодиҳои шахсро дар ибтидои асрҳои ХУИИ-ХІХ аз даст дода буданд. Қисме аз ин давлатҳо, ки дар асри ХХ ҳамчун давлатҳои рӯ ба инкишоф шинохта шуданд, ду роҳи асосиро пеш гирифтанд: яке режими конституционӣ- демократӣ (Ҳиндустон, Туркия, Филиппин) ва дигаре авторитарӣ (давлатҳои араб, Марокаш, Урдун ва ғ.). Дар ҳарду режими номбурда ҳуқуқи озодиҳои инсон ба таври ба худ хос ҳифз карда мешуд. Мисол, дар Ҳиндустон бо таъсири ҳаракатҳои озодихоҳӣ санадҳои конституционӣ онд ба ҳуқуқи инсон ҳанӯз дар байни солҳои 1919- 1935 қабул шуда буд. Дар Индонезия голландҳои бошад, Шӯрои халқӣ зери таъсири ҳаракатҳои озодихоҳӣ дар солҳои 20 таъсис ёфт. Ҳамин тавр, Афғонистон соли 1921, Миср соли 1927 ва Ироқ соли 1930 истиқлолияти худро эълон намуданд. Баъд аз ҷанги дуҷонибаи ҷаҳонӣ Алҷазоир, Гвиана, Гваделупа мустаклиятро соҳиб шуданд... Дар солҳои 70 –ум мустамликаҳои Португалия дар Африқо ва солҳои 90-ум қисмати ҷанубӣ-ғарбии Африқо – Ҷумҳурии Намибия истиқлолияти худро эълон намуданд. Ҳар як давлати соҳибистиқлол баробари истиқлолияти сиёсӣ ва ҳуқуқҳои сиёсии мардумро эътироф намудан бо қабул намудани конституцияҳои нахустини худ ҳуқуқҳои фитрӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии миллатҳои озодихоҳро расман эълон намуданд.

Савол барои муҳокимаронӣ

1. Махсусиятҳои пайдоиши ақидаҳои онд ба ҳуқуқи инсон дар Шарқ.
2. Мисри Қадим ва масъалаи ҳифзи ҳуқуқи инсон.
3. Зардуштиён ва ҳимояи ҳуқуқи инсон.
4. Ислам ва масъалаи эътироф ва ҳифзи ҳуқуқи инсон.
5. Тамаддуни Ғарб ва махсусиятҳои эътирофи ҳуқуқи инсон.
6. Ҳимояи ҳуқуқи инсон дар Осиё ва Африқо.

§ 5. ҒОЯҲОИ ҲУҚУҚИ ИНСОН ДАР АҶКОРИ МУТАҶАККИРОНИ ҶОРС-ТОҶИК

1. МАСЪАЛАИ ЭЪТИРОФ ВА ҲИМОЯИ ҲУҚУҚҲОИ ИНСОН ДАР АҶДИ ЗАРДУШТӢ. Аҷдодони тоҷикон дар мулкҳои Сугду Бохтар, Хоразму Хуросон аз даврони қадим суқунат намуда, ба ҳаёти сиёсӣ ва ҳуқуқии давлатҳои қадима таъсири бузург расонидаанд. Дар даврони тамаддуни зардуштӣ, ки аз ибтидои ҳазораи яки қабл аз милод то қарни УИИ милодиро фаро мегирад, қисмати асосии ҳудуди мардуми тоҷиқу форс зери таъсири тамаддуни ҳуқуқии зардуштӣ қарор дошт. Сарчашмаҳои ҳуқуқии «Вандидод», «Бундаҳишин», «Динқард», «Шоҷаст

ва нашоаст», «Ардавирофнома», «Миун хирад», «Панду андарзхон Анӯшервон» ва ғ. аз дастовардхон ҳукукие буданд, ки ҳукуку озодиҳои инсонро дар ин даврон муқаррар мекарданд. Қобили қайд аст, ки мардуми форс (тоҷикон) аз қадим ба инсон ҳамчун ба мӯъҷизан марказии олам муносибат намуда, ҳамеша дар боби ҳурмату эҳтиромн ҳаққи инсон, воқоияти мақоми он дар ҷомеа, ҳифзи ҳукукҳои молумулкӣ ва озодии ӯ фикрҳои судманд гуфтаанд.

Яке аз сарчашмаҳои ҳукукии зардуштӣ, ки дар даврони охири тамаддуни зардуштӣ нозил шудааст, нақл дар боран марде рӯхонист бо номи Вироф, ки ба ҷаҳони мурдагон сафар кардааст. Вироф дар мушофиан судни охираат ширкат варида, аз он нақл мекунад, ки чӣ тавр дар он дунё шахсоне, ки ҳукукҳои инсонро поймол кардаанд, сазовори ҷазо мебарданду чӣ тавр онҳое, ки қори нек кардаанд, қадр карда мешаванд. Тибқи ин сарчашма ҷазои вазнин барои дуздӣ, зино, расонидани зарари маънавӣ муқаррар шудааст. Ҳукук ба молиқият, ба шаъну шараф, тозагии онла, муҳити зист дар ин сарчашма ҳамачониба ҳифз гардидаанд. Ин асар мазмунан ба ривояти мисрӣ ва мушофиан судни Осирис монандӣ дорад.

2. АНДЕШАҲОИ МУТАФАККИРОНИ ТОҶИКУ ФОРС ОИД БА ҲУКУКУ ОЗОДИҲОИ ИНСОН ДАР ДАВРОНИ АСРҲОИ МИЁНА.

Баъд аз паҳн гардидани дини ислом дар Осиёи Миёна ҳукуки мусулмонӣ ҳамчун қисмати таркибии он ба ин минтақа роҳ ёфт. Сарчашмаҳои ҳукуки исломӣ чун муайянқунандан ҳадду мазмуни ҳукуки инсон баромад мекарданд. Акнун мазмун ва мӯҳтавои инсон ҳамчун ҳодисаи иҷтимоӣ аз назари ҳукуки исломӣ ва таълимоти динии нав таҳлил мебардид. Агарчанде дар даврони ибтидои паҳншавии ҳукуки исломӣ аз ҷониби ғозийи (онҳое, ки бо зӯри исломро паҳн менамуданд) исломӣ ақидаҳои суннатгароӣ бештар ҳис мешуд, вале баъдан исломи асрҳои миёна аз таърибан идоракунии шохони Аҷам, фалсафани Юнон ва ҳукуки римӣ васеъ истифода менамояд. Маҳз таваҷҷути олимону донишмандони ғайри араб (А.Фаробӣ, А.Берунӣ, М. Ғазолий, А.Сино ва дигарон) ислом аз ин манбаъҳои пурғановати маънавӣ истифода намуд. Ҳамин тавр, назарияи оид ба ҳукуки инсон ба зинаҳои нави инкишофи ақлгароёнаи худ расид, ки дар он инсон ҳамчун мавҷудоти марказӣ таҳлил мешуд. Олимону ҳукукшиносони форс-тоҷик дар пайи эҷоди арзишҳои нави ҳукукӣ таъиноти Куръон, ҳадис ва дигар сарчашмаҳои шаръиро мадди назар гирифта, воқоиаҳои миллии эҷод, таҳия ва танзими ҳукуки инсонро қор карда баромаданд.

Асосгузори адабиёти классикии форсу тоҷик Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ роҷеъ ба ҳукук ва озодиҳои инсон панду андарзҳои зиёде гуфта. Ӯ тамоми инсонҳоро, новобаста аз вазъи иҷтимоӣю камбудии ҷисмонӣ, дар як сатҳи гузошта, мардӣ ва ҷавонмардиро ба шахсоне мансуб доништааст, ки дасти маъйубону ятимонро гирифта, онҳоро чун инсонии қомил эътироф мекунанд:

*Ғар бар сари нафси худ амири, мардӣ,
Бар кӯру қар ар нукта нагирӣ, мардӣ.*

*Мардӣ набувад ғитодаро пой задан,
Гар дастӣ ғитодаро бизирӣ, мардӣ,*

Ақидаҳои Рӯдакӣ бештар ба ҷанбаҳои ҳуқуқҳои иҷтимоии инсон бахшида шуда, дар онҳо омилҳои табиӣ ва иҷтимоии ҳифзи ҳуқуқҳои барҷомондагон ва пиронсолон баҳусус таъкид шудааст. Дар «Қасидаи шикоят аз пирӣ» шоир бештар аз рӯзгори пирӣ ҳамчун даврони нотавонии инсон изҳори мулоҳиза намуда, зарурати нигоҳубин ва ҳифзи ҳуқуқҳои инсонро дар ин давра баён намудааст.

Гарчанде Форобӣ падари ғалсафии сиёсии араб ба шумор равад ҳам, андешаҳои сиёсӣ ва ҳуқуқии ӯ дар ташаккул ва тақвияти ақидаҳои ҳуқуқии мардуми форс хеле назаррас аст. Ақидаҳои ҳуқуқии ӯ дар асарҳои «Шаҳри нақӯроӣ», «Моҳияти қонуноҳои Афлотун» ва «Сухан оид ба таънифи илмҳо» гирд оварда шудаанд. Ба ҳусус дар асари «Шаҳри нақӯроӣ» ӯ ба ташкили ҷомеаи адлпарвар кӯшиш намуда, роҳҳои нигоҳ доштани идоракунии адолатнок ва таъмини неқӯаҳволии мардумро муайян намудааст. Ба ақидаи ӯ санъати идоракунии ҳоким бояд ба таъмини шароити мусонд барои хушбахтии одамон мувофиқат кунад. Дар пояи ғалмиши хушбахтон ва бадбахтон ӯ ҷамъияти давлатҳои неқ ва бадро қашф мекунад. Танҳо дар давлатҳои неқ инсон худро ба пуррагӣ озод ва хушбахт ҳисобида наметавонад:

Тибқи ақидаи Форобӣ ҳар як шаҳрванди шаҳри идеалӣ бояд дар ҳолати озодии дохилӣ ва баробарии зоҳирӣ қарор гирад. Ҳамин тавр, ба тариқи сатҳӣ ҳам бошад, Форобӣ заминаҳои назарияи ҷомеаи шаҳрвандиро ҳанӯз дар он давраи қарда баромад, ки асоси онро баробарии шаҳрвандон, озодӣ ва таъмини хушбахтии иъзон ҷомеаи ташкил медиҳад.

Абулқосим Фирдавӣ дар баробари зиёда намудани тамаддуни мардуми тоҷику форс гоҳҳои олии инсондӯстии шохигарихон Пешдодию Каёнӣи Аҷамро бо низоми устувори давлату давлатдорӣ дар «Шохнома»-и безаволаш манзури ояндагон гардонидааст. Ӯ аз адлу инсоф, баробарии бародарӣ, озодию мустақилияти қалқу миллатҳо дар либоси назм ақидаҳои судманду ибратбахш гуфтааст. Аз ҷумла, одилии шох Нушинравонро дар озод намудани мардум аз пардохти вазнини андозҳо таъкид намуда, аз забони шох одил баробарии мардумро новобаста аз мансабу вазифа ва шоху гадо будан дар назди офаридгор чунин таъкид мекунад:

*Хирадманду бинодил онро шинос,
Ки дорад зи додори гетӣ сипос...
Маро дод фармуду худ довар аст,
Зи ҳар бартарӣ ҷовидон бартар аст.*

*Ба яздон расӣ, шоху кеҳтар якест,
Қасеро ҷуз аз бандагӣ қор нест.*

Дар назарияи Фирдавӣ унсурҳои муҳими ифодакунандаи ҳуқуқи инсон ибораҳои «дод», «ростӣ» (мутаносибии ҳақиқату адолат) ва «меҳр» (адлу инсоф) мебошанд, ки ҳоло низ назарияи навини ҳуқуқи табиӣ онҳоро маҳаки шинохти ҳуқуқи инсон қарор додааст:

*Нафармуд моро ба чуз ростӣ,
Ки дев оварад кажжживу костӣ...
Набойд, ки чуз доду меҳр оварем,
Дигар чин ба коре ба чеҳр оварем...*

Фирдавсӣ то дараҷае ҳукуки инсонро мадди назар гирифтааст, ки дар пайравии таҷрибаи идоракунии шоҳони одили Сосонӣ дар ҳолати наборидани борони баҳор аз заминҳои лалмӣ гирифтани андозро манъ кардааст:

*Махоҳед бож андар он буму руст,
Гар абри баҳораи ба борон нашуст.*

Абӯ Ҳамид Муҳаммад Ғазолӣ (1058-1111) яке аз бузургтарин илломаҳои форсу тоҷик аст, ки донр ба ҳуқуқ, давлатдорӣ, фалсафа ва диншиносӣ асарҳои зиёде таълиф намуда, барои пешбурди тамаддуни пешқадами асрҳои миёнаи Шарқ хизмати арзандае кардааст. Аз Муҳаммади Ғазолӣ асарҳои зиёд то ба замони мо омада расидаанд. Дар байни онҳо «Кимиёи саодат», «Эҳёи улум аддин», «Насихат-ул-мулук» ва ғайра маъруфу машҳуранд. Ақидаҳои сиёсӣ ва ҳуқуқии Ҳуҷҷат-ул-ислом Муҳаммади Ғазолӣ дар аксари асарҳои ӯ ба назар мерасанд, вале дар байни онҳо «Насихат-ул-мулук» сирф ба масъалаҳои ҳуқуқӣ бахшида шудааст.

Ғазолӣ ҳимояи ҳуқуки инсонро бо роҳи тарбия намудани мақомоти роҳбарикунанда талқин мекунад. Аз ин назар ӯ ба фалсафаи сиёсии юнониён, подшоҳони Аҷам, паёмбарони қавми яҳуд ва асосгузори донишмандони исломӣ таъя намуда, кӯшиши дар доираи адл, инсоф, авф, баробарӣ, хайрхоҳӣ маҳдуд намудани ҳокимиятро менамояд. Ӯ ба ҳокимон ва маликҳо муроҷиат намуда, чунин андарзо мегӯяд:

«Фарзанди одамро адл кун, ҳамчунон ки бо ту адл кунанд».

«Ҳамдостон мабош бо зулм, ки вилоят вайрон шаваду раият дарवेश гардад. Ту он гоҳ подшоҳи дарवेशон бошиву солори вайронӣ ва дар ҷаҳон бадном шавӣ».

Шайх Муслиҳиддин Саъдин Шерозӣ (1203-1205) яке аз мутафаккирони бузурги форсу тоҷик аст, ки дар мавзӯи баробарии инсонҳо, дастгирии یتимон, маъиубон ва дармондагон андешаҳои ҷолиб гуфтааст. Ӯ тамоми одамонро мансуб ба табиати ягонаи одамии ҳисобида, таъкид мекунад, ки онҳо бояд дар ғаму шодии якдигар шарик бошанд, ба зердастон раҳму шафқат намуда, یتимону бепарасторонро эҳтиром созанд:

*Бани одам аъзои якдигаранд,
Ки дар офариши зи як гавҳаранд.
Чу узве ба дарад оварад рӯзгор,
Дигар узвҳоро намонад қарор.
Ту к-аз меҳнати дигарон бегамӣ,
Нашояд, ки номат ниҳанд одамӣ.*

«Ҳар кӣ ба зердастон набахшояд, ба ҷаври забардастон гирифтадор ояд.»

«Бар раияти заиф раҳм кун, то аз душмани қавӣ захмат набинӣ».

(Аз «Гулистон»)

Мавлоно Ҷалолуддинӣ Румӣ дар асари безаволаш “Маснавии маънавий” пайванди ногустастанин дӯстии мардуми форс, араб ва туркро суруда, дар либоси назм ҳамдигарфаҳмию гуфтугӯи воқеин намояндагони диндон масеҳият, насрония ва исломро бо маърифати баланди инсонӣ сурудааст:

Дар маъонӣ қисмату аъдоод нест,

Дар маъонӣ таҷзия в-ифрод нест.

Иттиҳоди ёр бо ёрон хуш аст,

Пойи маънӣ гир, сурит саркаш аст.

Абӯалии ибни Сино (980-1037) роҷеъ ба адолати иҷтимоӣ изҳори назар намуда, аввалин шуда, зарурати фардиқунонии мансабдорони давлатиро таъкид кардааст. Тибқи ақидаи ӯ як шахс дар як вақт наметавонад ҳам низоми идории шаҳро бар ӯҳда дошта бошад ва ҳам низоми идории дехро. Дар чуниин сурат ҳуқуқҳои инсонҳо поймол мегардад, зеро шахр барои қонеъ гардонидани талаботи худ нерӯи муайяно донмо талаб дорад ва дех бошад, мутобиқан сарвари худро бояд дошта бошад. Гузашта аз он, дар чуниин сурат як шахс бар манфиати худ сӯинистифода аз мансаб намуда, ҳуқуқҳои авомро поймол хоҳад намуд. Аммо дар масъалаи қонунгузорӣ бошад, Сино қонибдори он аст, ки як мақоми қонунбарор метавонад ҳам барои танзими низоми шахр ва ҳам барои танзими низоми дех қонун қабул намояд. Ба назар чуниин мерасад, ки ин табиби бузург аз илми сиёсат ва ҳуқуқ хуб огоҳӣ дошта, аввалин шуда назарияи тақсимои ҳокимиятро дар Шарқ тарҳрезӣ намудааст.

Абӯали Ҳасан ибни Алии Тӯсӣ (1017-1092) машҳур ба Низомулмулк Тӯсӣ шахсест, ки дар ҳаёти сиёсӣ, адабӣ ва маданияи халқҳои Шарқ мавқеи назарраси илмӣ ва амалиро дорост. Ӯ дар байни мутафаккирони форсу тоҷик ва умуман ҷаҳон яке аз аввалин шахсиятҳои сиёсест, ки дар сари қудрати вазирӣ нишаста, бо супориши сарвари замони ҳеш китобе роҷеъ ба идораи давлат бо номи «Сиёсатнома» навиштааст. Низомулмулк дар «Сиёсатнома» ба давлату давлатдорӣ диққати махсус дода, назарияи идорақунии шарқиро, ки аз таҷрибаи пешқадами шоҳони пешин ва замони исломӣ сарчашма мегрифт, барои давлатҳои қуруни вустой ҳамчун намунаи модел тарҳрезӣ намудааст, ки дар он хушбахтии инсон ва ҳимояи ҳаққи инсоф мавқеи марказиро ишғол менамояд.

«Чун дуои халқ ба некӯӣ пайафта гардад, мулк пойдор бувад ва ҳар рӯз зиёдат бошад, он малик аз давлату рӯзгори худ бархурдор бувад. Бад-ин ҷаҳон номи некӯ ва бад-он ҷаҳон растагорӣ ёбад ва ҳисобами осонтар бувад, ки бузургон гуфтаанд: “Мулк бо қуфр бипояду бо зулм наояд”.

Ҳусайн Вонзи Кошифӣ аз машҳуртарин донишмандони замони Абдурахмони Ҷомӣю Алишери Навоӣ буда, бо эшон мукотибаю дӯстӣ доштааст. Мақоми ӯ, махсусан, дар вонзиву тарғиби ахлоқи ҳамида шоистаи тавҷӯҳ аст. Мероси адабиву ахлоқи Ҳусайн Вонзи Кошифӣ домани бепоён дошта, он мабнои фанҳои ахлоқ, таърих, тафсир,

тасаввуф, фикҳ ва ғайраро фарогир аст. Ба қавли муҳаққиқин миқдори асарҳои илми ӯ беш аз чил аст. Дар байни онҳо «Тафсири Ҳусайнӣ», «Футувватномаи султони», «Рисолаи Хотамия», «Бадоеъ-ул-афкор», «Ахлоқи муҳсинӣ», «Мавоҳиб-ул-зӯҳал» ва ғ. мавқеи назаррасро ишғол менамоянд. Дар асарҳои ӯ назарияҳои ҷолиби диққат оид ба адлу ҳақиқат, инсоф ва ҳуқуқи озодиҳои инсон баён ёфтаанд.

*Додгарӣ шартӣ ҷаҳондорияст,
Давлати боқӣ зи камзорияст.
Мамлакат аз адл шавад пойдор,
Кори ту аз адли ту гурад барор.*

Савол ва супоришҳо:

1. Кадам сарчашмаҳои ҳуқуқии аҳди Зардуштияро медонед?
2. Рӯдакӣ дар бораи ҳимояи ҳуқуқи мазлумон, чӣҳо гуфтааст?
3. Назарияи сиёсии Форобӣ ва Фирдавсӣ оид ба ҳимояи ҳуқуқи инсонро баён кунед.
4. Асарҳои Ғазолиро номбар кунед, ки дар онҳо ҳимояи ҳуқуқи инсон баррасӣ шудааст.
5. Ҳуқуқи инсон аз назари Саъдӣ ва Румӣ чӣ тарз арзёбӣ шудааст?
6. Ақидаҳои Низомулмулк ва Ҳусайн Воизи Кошифиро роҷеъ ба ҳуқуқи инсон шарҳ диҳед.

§ 6. САРЧАШМАҲОИ ҲУҚУҚИИ ТОҶИКИСТОНИ ТАЪРИХӢ ОИД БА ҲУҚУҚИ ИНСОН

1. МАҲУМИ САРЧАШМАҲОИ ҲУҚУҚӢ. Ҳар як ҳодиса манбаъ ва сарчашмаи худро дорад. Мисол, сарчашмаи оби ҷӯй пирияху чашмаҳои кӯҳсор аст. Сарчашмаи ҷараёни электрикӣ иттиҳоди баркист. Ҳамин тавр, ҳуқуқ низ сарчашмаи худро дорад. Сарчашмаи ҳуқуқро ба ду маъний фаҳмида дуруст аст. Якум, ба маънии васеъ - яъне манбаи эҷоди ҳуқуқ. Аз ин нуқтаи назар табиати иҷтимоии инсон, халқ, манфиати инсонҳо ва мақомоти ваколатдор ҳар кадом чун сарчашма баромад мекунанд. Зеро онҳо омилҳои таълиқшавии ҳуқуқ мебошанд. Дуюм, маънии маҳдуд - яъне дар ҳаёти воқеӣ шаҳрвандон ва мақомоти татбиқкунандаи ҳуқуқ ба санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқие таъяс мекунанд, ки дар онҳо ҳуқуқҳо муайян шудаанд. Аз ин рӯ, ин санадҳо ва асосҳо чун сарчашмаи ҳуқуқ баромад мекунанд. Азбаски дар ин сарчашмаҳо меъёрҳои ҳуқуқӣ дар шаклҳои муайян гирд оварда шудаанд, дар илми ҳуқуқшиносӣ сарчашмаи ҳуқуқро чунин таъриф медиҳанд:

Шаклҳои зохирии ифодаёбии меъёрҳои ҳуқуқиро сарчашмаи ҳуқуқ меноманд.

Ба сифати сарчашмаи ҳуқуқ илми муносири ҳуқуқшиносӣ санадҳои меъёрӣ, ҳуқуқӣ, урфу одатҳои ҳуқуқӣ, амсоли судӣ, шартнома ва ғайраро пешбинӣ намудааст.

Дар таърихи ҷамъияти инсонӣ дар ҳар даври замон ҳар давлату миллат сарчашмаҳои ба худ хоси ҳуқуқиро доштанд. Дар ҳар даври замон, чи татбиқунандагони ҳуқуқ ва чи мардуми оддӣ, ба сарчашмаҳои муайян таъя намуда, ҳуқуқҳои худро муаррифӣ ва ҳифз менамуданд. Аз ин ҷост, ки дар таърихи миллати тоҷик, ки аз миллатҳои қадимаи ориёист, намудҳои мухталифи сарчашмаҳои таърихӣ ҳуқуқ истифода шудаанд. Ин ҷо ду нуқтаро бояд мадди назар гирифт.

Якум, «сарчашмаҳои таърихӣ- ҳуқуқӣ» гуфта, сарчашмаҳои дар назар дорем, ки онҳо замонҳои дар сарзамини падару бобоҳои мо - тоҷикон ҳамчун сарчашма ва манбаи воқеи ҳуқуқ баромад кардаанд, мардум ва татбиқунандагони ҳуқуқ ба онҳо истинод намуда, масъалаҳои ҳуқуқиро ҳал намудаанд.

Дигар ин ки ин сарчашмаҳо дар Тоҷикистони таърихӣ чун манбаи ҳуқуқ баромад кардаанд. Тоҷикистони таърихӣ тамоми марзу буми мардуми тоҷикнишин аст. Аз ин хотир мафҳуми ҷуғрофии Тоҷикистони таърихӣ нисбат ба Тоҷикистони муосир хеле васеъ аст. Ба Тоҷикистони таърихӣ як қисмати Афғонистон, Туркменистон, Ўзбекистон, Хуросони Эрон ва Қирғизистону Чин, ки аз қадим аҷдодони халқи тоҷик дар ин мавзӯҳо зиндагӣ мекарданд, ворид мешавад. Сарчашмаҳои ҳуқуқии Тоҷикистони таърихиро вобаста ба асосҳои гуногун мумкин аст ба намудҳои ва навҳои ҷудо намуд. Дар ин ҷола таснифи сарчашмаҳои ҳуқуқии Тоҷикистони таърихӣ вобаста ба низомҳои ҳуқуқӣ ҷолиб аст. Сарчашмаҳои ҳуқуқии Тоҷикистон дар :

- даври низомии ҳуқуқии зардуштӣ;
- даври низомии ҳуқуқии мусулмонӣ;
- даври низомии ҳуқуқии шӯравӣ.

Ҳар қадоме аз ин давраҳо вобаста ба талаботи даври замон ва табиати тамаддуноҳои динӣ сарчашмаҳои махсусгардонидашудани ҳуқуқиро тавлид кардаанд. Махсусияти сарчашмаҳои ҳуқуқии таърихӣ дар он зоҳир мегардад, ки онҳо дар аввал мисли қонунгузории имрӯза дар шакли санадҳои меъёрӣ - ҳуқуқӣ баромад намекарданд. Одатан қисми зиёди онҳо дар ҳамбастагии сарчашмаҳои динӣ ифода ёфта буданд. Сарчашмаҳои динӣ чи зардуштӣ ва чи исломӣ дар қатори меъёрҳои динӣ ва ахлоқӣ теъдоди зиёди муқаррароти ҳуқуқиро дороанд. Аз ин рӯ, Авастро, Қуръон ва ҳадисҳои сарчашмаҳои ҳам динӣ ва ҳам ҳуқуқӣ мебошад. Дигар ин ки дар аҳди зардуштӣ муқаррароти судӣ низ ба сифати сарчашмаи ҳуқуқӣ (Қонунномаи Сосониён) баромад мекард. Дар аҳди тамаддуни исломӣ бошад, китобу фатвоҳои фақеҳон, ки ба масъалаҳои ҳуқуқ бахшида шуда буданд, ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ баромад мекарданд.

2. САРЧАШМАҲОИ ҲУҚУҚИИ ТОҶИКИСТОНИ ТАЪРИХӢ ОИД БА ҲУҚУҚИ ИНСОН. Ҳамаи сарчашмаҳои динӣ, ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ, ки дар Тоҷикистони таърихӣ амал мекарданд, дар қатори дигар меъёрҳои меъёрҳои ҳуқуқи доир ба баробарии инсонҳо, ҳуқуқу озодиҳо ва ғайра доро буданд.

Авасто- бо қисмати Вандидод,

Хвешкори редагог

Шояст нашояст.

Эълomiaи Куруши кабир.

Қонунномаи Сосониён.

Қуръон.

Ҳадисҳо.

Асарҳои олимони илми ҳуқуқ.

Насихатномаи Тохир ибни Ҳусайн.

Фармонҳои амирон ва ҳокимон.

Дар қисмати Вандидоди Авасто нахустин маротиба дар сарзамини Тоҷикистони таърихӣ ҳуқуқ ба моликият, ҳуқуқ ба ҳаёти осоишта, ҳуқуқ ба муносибати хуб, ҳуқуқ ба бастании шартномаҳо, ҳуқуқ ба ҳаёти қўдаки гавлицнашуда, ҳуқуқ ба тандурустӣ, ҳуқуқ ба никоҳ ва ғайра расман эътироф ва эълон шудааст. Дар ин сарчашма бори нахуст намудҳои шартнома, ҳифзи ҳуқуқҳои экологӣ, ҳифзи муҳити зист, тозагии об, ҳимояи ҳаққи ҳайвонҳо, намудҳои ҷиноят, таснифи ҷиноят, намудҳои никоҳ ва ғайра ҳамчун институти ҳуқуқӣ инъикоси ҳудро ёфтаанд. Дар “Хвешкори редагон” оид ба ҳуқуқҳои қўдакон ва ўҳдалориҳои томактабӣю мактабӣ онҳо ва дар “Шояст ва нашояст” бошад, оид ба амалҳои иҷозатдодашуда ва манъшуда батафсил мулоҳизаҳо баён шудаанд. Сарчашмаҳои ҳуқуқии номбаршуда мансубият ба тамаддуни ҳуқуқии дини зардуштӣ доштанд.

Дар Эълomiaи Куруши Кабир соли 539 қабл аз милод нахустин маротиба дар таърихи инсоният ҳуқуқ ба озодии эътиқод, озодии ҳаракат, интихоби манзил ва ҳуқуқ ба моликият расман эълон шуда, мавриди ҳифз қарор мегирад. Қонунномаи Сосониён намунаи нахустини амалияи судии ҳуқуқшиносони форс - тоҷик аст, ки ба сифати сарчашмаи ҳуқуқӣ расман баромад мекард. Дар муҳокимаю ҳалномаҳои ҳуқуқшиносони он давра масъалаҳои гуногуни соҳаи ҳуқуқ ҳалли ҳудро ёфтаанд.

Қуръон сарчашмаи асосии ҳуқуқи исломӣ аст, ки дар катори меъёрҳои динӣ ва ахлоқӣ меъёрҳои зиёди ҳуқуқиро доро аст. Ба қавли муҳаққиқон бештар аз 500 ояти Қуръон дорони меъёрҳои ҳуқуқист, ки муносибатҳои мухталифро мавриди танзим қарор медиҳанд. Дар Қуръон ҳуқуқ ба ҳаёт, ба саломатӣ, ҳуқуқ ба моликият, ба озодия афкор, ҳуқуқ ба маълумот, ҳимояи пиронсолон ва ҷавонон ва ғайра танзим ҳамаҷонибан ҳудро ёфтааст.

Қуръон ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқӣ нисбат ба тифлоне, ки аз падару модар бармаҳал ҷудо мегаштанд, бетараф набуд, зеро табиати инсон ва ҷомеаи инсонӣ нигоҳубини یتимон ва парастори онҳоро аз аҳди қадим то ба имрӯз заминаи адолати иҷтимоӣ ҳисоб карда буд ва ҳоло низ ҷунин меҳисобад. Ва нақши Қуръон дар амалии намудани ин таҳкурсии адолати иҷтимоӣ дар Шарк бениҳоят бузург буда, сарчашмаи рушду нумӯи адабиёти ахлоқии оламшумули форсу тоҷик ба ҳисоб меравад.

Ятимонро бидземед то он гоҳ, ки ба синни занонун расанд, пас азар оноиро рушде ёфтанд, амволашонро ба худашон вогузоранд. Ва аз бизми он ки мабол ба синни рушд расанд, амволашонро ба ноҳак ва шитоб махӯред...

Сураи Нисо, ояи 6.

Молн ятимонро ба ятимон диҳед ва ҳалодро ба ҳаром мубодила накунад. Ва амволи онҳоро ҳамроҳ ба амволи хеш махӯред, ки ин гуноҳи бузург аст.

Сураи Нисо, ояи 2.

Қуръон дар масъалаи ҳимояи манфиатҳои иқтисодии занон ду тағйироти қуддӣ ворид кардааст, ки алоҳида шарҳ додани онҳо шарт аст. Замоне, ки кавмҳои араб дар аҳди чоҳилия зиндагӣ мекарданд, урфу одатҳои нангин ҳукмфармо буда, занҳо дар ҳолатҳои сангин қарор доштанд.

1. Қуръон занро аз олами нестӣ ба олами ҳастӣ берун бароварда, аз объекти муносибатҳои ҷамъиятӣ ба субъекти қонунҷӯк мубаддал гардонд. Пайғамбари ислом бо меъёрҳои ҳуқуқӣ одатҳои нангини чоҳилияро аз қабилӣ зинда ғурундани духтарон, тариқи ашӯ ба мерос гузаштани занҳо манъ намуда, бар зидди беҳудоён ва бисёрҳудоёнӣ чоҳилӣ, ки занро дар зиндони асорат ва беҳуқуқӣ нигоҳ доштан меҳостанд, муборизаи оштиноназир оғоз намуд.

2. Ҳуқуқ ба моликият ва меросро бар занон эълон намуд. Мувофиқи одати чоҳилия ҳар марде, ки бар қитфа бевазан ҷома партофт, он зан ҳамчун ашӯ ба он мард дода мешуд. Абулфатҳ ривоят мекунад, ки Авс бинни Собити Ансорӣ вафот ёфт, аз ӯ як зан, ду духтар ва ду писари амма боқӣ монданд. Писарони амма тамоми амволи Собитро ба пуррагӣ гирифтанд (ба тариқи мерос), чизе ба зан ва духтарон надоданд, зеро дар чоҳилия одат чунин буд, ки занон ва кӯдакон аз мерос маҳрум буданд. Мол ба қасе меоданд, ки ӯ ба шутур савор шуда, ба қорзор мерафт ва ғанимат меовард. Он зан бо ду духтар гирикунон ба назди расули Акрам рафтанд ва аз воқеият ӯро огоҳ карданд. Ва гуфтанд, ки моро чизе нест, мо се нафар бе ягон ризқу рӯзӣ мондаем, ҳаман молу ҳолро ду писари амман шавҳари марҳумам гирифтанд. Пас аз нолаю зорин зан ривоят мекунад, ки сураи Нисо, ояи 7 назил шуд.

Аз ҳар чӣ падару модар ва ҳешонашон ба ирс (мерос) мегузоранд, мардонро насибест. Ва аз он чӣ падару модар ва ҳешонашон ба ирс мегузоранд, чӣ андак ва чӣ бисёр занонро низ насибест. Насибе муайин...

Сураи Нисо, ояи 7.

Албатта, дар он давр, ки одатҳои нангини чоҳилияи араби бадавӣ дар ҳаёти гузаштаи онон дар шакли муносибатҳои падаршоҳии мутлақ ҷойгир шуда буд, эълон намудани ҳуқуқи зан ба мерос як инқилоби воқеӣ дар ҳаёти иҷтимоии он кавм буд.

Ҳадисҳо, ки нақл, ривоят оид ба гуфтор, қирдор ва афкори Паёмбари ислом маҳсуб мешаванд, дорон меъёрҳои зиёди ҳуқуқинанд. Дар онҳо ғояҳои инсондӯстӣ, адлпарварӣ, додварзӣ, ҳимояи мазлумон, ҳаққи

хамсоятгон ва бегонагон ба тадрич баён ёфтаанд. Дар ҳадисҳои Паёмбари ислом зиёдаанд таъкидоти ҳуқуқие, ки ҳуқуқу озодиҳои инсонро эълон ва ҳифз менамоянд. Дар байни онҳо, махсусан, меъёрҳои ҳуқуқӣ нисбат ба зан-модар мавқеи муҳимро ишғол менамоянд.

Хушнудии Худо дар хушнудии зан аст.
Ҳуқуқи зан муқаддас аст.
Ҳурмату эҳтиромии зан вочиб аст.
Бихишт зери қудуми модарон аст
Талаботи илм ба ҳар мӯъмин ва мӯъмина фарз аст
(Аз ҳадисҳои Паёмбари ислом).

Ҳадисҳо ҳамчунин мардонро барои ҳифзи ҳуқуқи занон масъул менамоянд. Аз ҷумла дар ҳадис гуфта шудааст:

«Ҳуқуқи зан ба шавҳар чунин аст: ҳангоми таъом хӯрдан ба зан ҳам бихӯронад, ҳангоми либос пушидан ба зан ҳам бипӯшонад, ба рӯи зан назар накунад, занашро таъиб накунад».

Дар катори сарчашмаҳои ҳуқуқии меъёрӣ боз сарчашмаҳои ҳуқуқие буданд, ки аз ҷониби донишмандони динӣ, ба ҳусус фақеҳон ва мутахидон баён карда шудаанд.

Яке аз онҳо «Захират- ал-мулук»-и Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ буда, аз ҷумла дар он чунин омадааст:

«Аммо ҳуқуқи раъоё ду навъ аст, зеро ки раият ду қисманд: мӯъмин ва кофир. Ва аҳкоми ҳуқуқи эшон ба ҳасби қуфру ислом мухталиф мегардад. Аммо раияти мусулмонро бар подшоҳ ва ҳоким биет ҳақ аст. Ва киём ба адои ин ҳуқуқ бар ҳоким ва подшоҳ вочиб аст.

Уҳдадорҳои ҳоким:

Аввал он ки бо ҳама мусулмонон батавозуъ бошад ва ба сабаби ҳукумат ва вилоят бар ҳеч мусулмон тақаббур накунад.

Ҳаққи дӯғ он ки сухани омиро дар ҳаққи яқдигар нашнавад, ки охир он фитна ба надомат кашад, ҳоса сухани фосиқонро ва соҳибгаразонро ва ҳасудонро ва тамаъонро, зеро ки тамоъ халқро ба тамаъи луқмае биранҷонад ва ҳасуд ҷумлаи хунардоро айб донад... Зеро ҳар кӣ айби дигаронро ба ту расонад, бешак, айби тӯро низ ба дигарон расонад.

Ҳаққи сеюм он ки чун ба ҷиҳати зиллате ё тақсире бар мусулмоне газаб кунад ва вачҳи имкони авф бошад, аз се рӯз зиёда таъхири авф накунад. Зеро бидон, ки Юсуф аз бародарони худ авф кардӣ, номи ӯ баланд гардида, ба таърих мондӣ.

Ҳаққи чаҳорум он ки файзи адл ва эҳсон бар ҷамъи раъоё насиб ардонад ва дар нашри осори эшон миёни аҳл ва ноаҳл тамиз накунад, зеро ки подшоҳ сояи ҳақ аст, ҷунон ки раҳмати ҳақ азза исмаҳу кофиру мӯъминонро шомил аст, ҳамчунин адлу эҳсони ҳоким бояд, ки неку бадро шомил бувад.

Зеро Паёмбари ислом фармудааст, ки фозилтарин ақл баъди имон дӯстӣ кардан аст бо халқ ва некӣ кардан бо некон ва бадон.

Ҳаққи панҷум он ки ба сабаби тачарруби (гуруру ҳавобаландӣ) ҳукумат бо истило назар дар ҳарамии мусулмонон накунад ва бе истезон (ичозат хоستان) дар манозил ва маҳозини раъоё наравад. Ва Паёмбар фармудаанд: чун дари хонаи мусулмонон шудӣ, се бор овоз додӣ. Агар ичозат додандӣ, даромадӣ ва агар не, бознишастӣ ва наранҷидӣ.

Се бор ичозат хоستان маънии онро дорад, ки: бори аввал бишнаванд, бори дуум худро ва чойро рост созанд, бори сеюм ба чихати маслиҳат ичозат диҳанд ё манъ кунанд.

Ҳаққи шашум он ки мухотаба ва муомила бо аснофи халқ ба кадри маротаба ва дараҷоти ҳар кас бувад, аз аҷфолу (дурушт, беодоб) авбош ибороти латиф чашм надорад ва аз ҷихоли омма фасоҳату балогат наҷӯяд. Ва аз кӯҳӣ ва биёбонӣ адаби маҷлиси ашроф наталабад ва тақлифи ҳар кас ба кадри ҳоли ӯ кунад ва ҳар қавмро дар мартабаи ӯ маъзур дорад ва аз мавҷиҳати (рӯ ба рӯ шудан) ҳеч кас истинкоф (саркашӣ, рад) накунад.

Ҳаққи ҳафтум он ки дар маҷлису муҳозир пиронро хурмат дорад, ҳоса пирони муттадинро ва тифлонро ба чашми шафқат ниғарад.

Ҳаққи ҳаштум он ки ҳар мусулмонро, ки ба ҷизе ваъда кунад, он ваъдаро вафо кунад ва хилофи он, албатта, раво надорад.

Ва дар асар аст, ки Зулқарнайн подшоҳӣ ба сабаби се хислат ёфт:

Аввал он ки чун суҳан гуфтӣ, рост гуфтӣ ва чун касеро ваъда кардӣ, хилоф накардӣ ва ҳар мол, ки пеш овардандӣ, дар вақт онро сарф кардӣ ва ба фардо нагузоштӣ ва дар ҳазина наниҳодӣ.

Ҳаққи нӯҳум он ки дар ҳукм суҳан ба унф (дурушті) наҷӯяд ва бо вазеъ ва шариф рӯи кушода дорад ва бо заъифон суҳан ба вафқ (мулоимӣ) гӯяд.

Ҳаққи даҳум он ки дар муносиби ҳукумат риъояти инсоф кунад. Чунон ки инсофи худ аз халқ талаб мекунад, инсофи халқ низ аз нафси худ талаб кунад ва бо мусулмонон чунон муъомила кунад, ки агар он муъомила бо ӯ кунанд, писандад.

Ҳаққи ёздаҳум он ки мубодарати ислоҳи зотулбайн (кӯшиши ислоҳи ду нафари бо ҳам каҳрӣ) бар худ вочиб донад ва таъхир дар фасли ҳусумати мусулмонон раво надорад ва дар ҳукми муҳосамот (низоъ, мучадала) чандон таваққуф накунад, ки модаи ҳақуду (бадхӯх) адоват гардад ва ба фасод анҷомад.

Ҳаққи дувоздаҳум он ки сиёти (суҳанҷинӣ, бадгӯӣ) гуноҳи гуноҳони мусулмонон саъйе накунад ва баҳри зиллате раъияти заъифро наранҷонад ва аз ҳафавоти (лагжидан) халқ ба кадри имкон тачовуз кунад ва айбҳои халқро пӯшида дорад.

Ҳаққи севоздаҳум он ки бо иртиққоби шубҳот халқро ба маъсӣ далер нагардонад ва ба чихати дафъ зиннат аз мавозеъи тӯхмат эътироз кунад ва агар аҳёнан ба маъсияте мубтало гардад, онро мастуру пӯшида дорад, ки оммаи халқ дар салоҳ ва фасод тобеъи ҳоким ва подшоҳанд. Агар ҳокимро ба ранҷи салоҳ бинанд, ҳама дар салоҳ рағбат намоянд ва савоби он ҳама ба девони аъмоли ӯ роҷеъ (баргардонидан) шавад. Ва агар аз ӯ фасод мушоҳида кунанд, яъне он подшоҳ ва ҳоким фосиқ бошад

хама мардумон дар фиску фасод кӯшанд ва он гуноҳ тамом ба девони ҷаҳонӣ он подшоҳ ва ҳоким бозгардад.

Ҳаққи чаҳордаҳум он ки чун ҷазои ҳоҷати мусулмонон ба каллиман шафоати ҳоким мавқуф бувад, ба шафоати он муҳим кифоят кунад ва эҳмолн он раво надорад ва аз ҳосияти ҳукумат яке он аст, ки корҳои хатир ва муҳимоти бузург ба як сухани эшон кифоят шавад ва саъодати ин савобро ғанимат шуморад.

Ҳаққи панздаҳум он ки ҷониби масокинну зуафоро бар ҷониби аҳли дунё аз аквие (зӯр, пурқувват) ва ғаниёро ҳеч дорад ва бештари мучолисаат бо ҷукаро ва ахлуллоҳ дорад ва ҳар рӯз як бор оинаи дили худро ба мавъиза ва насиҳати (насихатҳо) сулаҳо ҷило диҳад...

Ҳаққи шонздаҳум он ки аз аҳволи аҳли фожа гофил набошад ва дар садди фожаи заъифон ва фӯрӯмондагон тақсир раво надорад, нафақан ғанимон бар худ вочиб дорад ва аз бозхост бияндешад, ки дар рӯзе, ки молу мулк фарёдрас набошад, ин ҳама мустаҳақон аз ҳоким талаби ҳуқуқ кунанд. Имрӯз, ки метавонад, дар ҳалоси зимати хеш кӯшад.

Ҳаққи дафтодаҳум он ки роҳҳои мусулмононро аз ҳавфи роҳзанон ва дуздон ба сатвати сиёсат эмин дорад ва ҳар кас, ки дар роҳе бо изою таалли муътааризи (дучори) мусулмонон шавад, ба никол (азоб, укубат) ва укубат уро ибрати дигарон гардонад ва дар ҳар вилоят ҳар ҷо ки маҳали ҳавф бувад, агар имкони иморат бувад, иморат кунад ва агар маҳали иморат набувад, нигоҳ ба онон боздорад.

Ҳаққи ҳаҷздаҳум он ки дар вилоят ҳар ҷо ба рабобат ва пуле ҳоҷат бошад, дар иморати он хайр бикӯшад ва эҳмол (гаронӣ) раво надорад.

Дар хабар аст, ки ҳар кӣ бино кунад пуле ба роҳи мусулмонон, ки осон бар вай бигзаранд, худон азза ва ҷалла осон гардонад бар вай гузаштани сиротро.

Ҳаққи нуздаҳум он ки дар ҳама ҷуғба аз буҷаҳои (замин, қитъаи хурд) мусулмонон масҷиде бино кунад ва имому муаззини онро таъин кунад ва боби маъишати эшонро муҳайё гардонад, ки ба фароғат мувозибат авқоти намоз тавонанд кард ва ҷиҳати талаби кут икомати ин амр ба эшон мутааззир нашавад.

Ҳаққи бистум он ки амри маъруф ва наҳий мункар тарк накунад ва насиҳати динӣ аз ҳосу ом дарег надорад ва раъоён мамлақати худро ба тоъоти ҳақ таъоло фармояд ва аз маъосӣ ва манохӣ ва сиёсат манъ кунад.

Хорунарашид Шакики Балхиро талаб карду гуфт:

—Маро панде деҳ.

Гуфт:—Эй Амралмуъминин, худойро сароест, ки онро дӯзах хонанд ва туро дарбони он сарой гардонидааст ва туро се ҷиз додааст, то бад-он се ҷиз халқро аз дӯзах боздорӣ: молу шамшеру тозиёна. Бояд, ки ба мол садди фожаи муҳтоҷон кунӣ, то ба сабаби изтирор (тангдастӣ, дармондагӣ) иқдоми (рафтор, афъол) шубҳот накунад ва зolimонро ба шамшер қамъ (задан, нест кардан) кунӣ ва фосиконро ба тозиёна адаб кунӣ.

Қобилин қайд аст, ки чунин адабиёти ҳуқуқӣ, ки аз ҷониби фақеҳони бузурги исломӣ таълиф шуда, дар ҳаёту рӯзгорӣ асрҳои миёна чун манбаи

эътимодбахши ҳуқуқӣ хизмат мекарданд, зиёданд. «Насихат-ал-мулук»-и М. Ғазолӣ, «Сиёсатнома»-и Насриддини Ғусӣ, «Ахлоқи мӯҳсинӣ»-и Хусайн Воизи Кошифӣ ва амсоли инҳо. Ин манбаъҳо чун сарчашмаи ҳуқуқ ба он асос баромад мекарданд, ки соҳибони онҳо шахсиятҳои маъруфи илми ҳуқуқ ба шумор рафта, чун мучтаҳид ва ё фақеҳи бузург эътироф шудаанд. Аз ин ҷост, ки ба гуфтаи онҳо чун иҷтиҳод ва ё фатво қозиён истифода менамуданд. Дигар ин ки дар ин асарҳо теъдоди зиёди иҷтиҳод ва иҷмои даврони пешин гирд оварда шудаанд, ки ба инҳо қозиён бевосита таъя менамуданд.

3. АСАРҲОИ ОЛИМОНИ ИЛМИ ҲУҚУҚ. Ба зами чунин сарчашмаҳои адабию ҳуқуқӣ боз сирф сарчашмаҳои ҳуқуқӣ, ки аз ҷониби ҳуқуқшиносони касбӣ ва назариявӣ таълиф шуда буданд, дар сарзамини тоҷикон чун манбаи ҳуқуқи бозэътимод баромад мекарданд. Дар сарзамини тоҷикон асарҳои ҳуқуқии фақеҳони пайрави мактаби ҳуқуқии ҳанафӣ (асосгузориш Абӯханифа Нӯмон ибни Собити Кӯфай) мавриди истифодаи васеъ қарор мегирифтанд. Ба хусус «Ал-фикх - ал акбар»-и Абӯханифа (Имоми Аъзам), «Китоб-ал-ҳараҷ»-и Қозӣ Абӯ Юсуф, «Ҳидоя»-и Бурҳониддини Марғелонӣ, «Мухтасар»-и Убайдулло ибни Масъуд ва ғ. Ба меъёрҳои китобҳои номбурда қозиёни (судяҳои) Осиёи Миёна васеъ таъя менамуданд. Дар ин асарҳо институтҳои ҳуқуқӣ бо фаслҳои алоҳида баён гардида, ҳуқуқи ӯҳдадорӣҳои мардуми мусулмон ва ғайри мусулмон мавриди танзими ҳамаҷониба қарор гирифтаанд, ки манбаи ҳуқи танзими ҳуқуқӣ буданд.

“Насихатнома”-и Тоҳир ибни Хусайн аз зумран ҳуҷҷатҳои давлатӣ-ҳуқуқӣ аст, ки аз маҳорати баланди таҷрибаи давлатдорӣ, ҳуқуқшӯнагонӣ, инсондӯстӣ ва адлу адолатпарварии шахсиятҳои сиёсии мардуми тоҷик шаҳодат медиҳад. “Насихатнома” дар шакли мактуб ва васият ба писараш Абдуллоҳ навишта шудааст, ки бояд писараш хангоми идораи кишвар ба он таъя мекард. Мазмуни насихатнома гувоҳи он аст, ки вай як дастури давлатдорӣ, ки дар он усули идоракунии дар таъя ба таҷрибаи давлатдории мамолики Шарқ тарҳрезӣ гаштааст. “Насихатнома” ба соҳаҳои гуногуни илми ҳуқуқ бахшида шудааст. Дар он меъёрҳои ҳуқуқии идораи давлат, ҳуқуқи хирочентонӣ, ҳуқуқи ҷиноӣ ва ғ. зиёд мавҷуд аст. Дар масъалаи идораи кишвар “Насихатнома” озолии ҳокимро бо ӯҳдадорӣҳои муайян маҳдуд менамояд, ки бисёр ҷолиб аст.

Ҳоким бояд:

- аз ҳифзи раъияти (халқи) ҳеш гофил мабошад;
- адолати иҷтимоиро дар муносибат бо бандогон нигоҳ дорад;
- ҳуқуқи мардумро, ҳифзи саломатишонро, амнияти роҳҳо ва беҳатарияшонро таъмин намояд;

-мардумро сари чанд вақт қабул намояд ва аз ҳоли онҳо огоҳ бошад

Фармонҳои амирон ва ҳокимон аз қадим манбаи бозэътимоди ҳуқуқ дар ҳамаи халқу миллатҳо маҳсуб мешавад. Дар таърихи давлатдории тоҷикон низ ин манбаъ васеъ истифода мешуд. Аз Пешдодиён сар қард:

то Сосониёну Сомониён ва ин тараф то Инқилоби Октябр тамоми халқиятҳои ҳукуматгари ин минтақа аз ин усули танзими муносибатҳои ҳуқуқӣ васеъ истифода намуданд. Дар ин раванд фармону амрҳои синфи ҳоким ҷанбаҳои мухталифи ҳаёти мардумро ба танзим мебаровард. Албатта, зиёд буданд манбаъҳои, ки моҳияти синфӣ доштанд, вале дар байни онҳо санадҳои, ки моҳияти инсондӯстӣ, адлпарастӣ ва меҳрварзӣ доштанд, кам набуданд. Бояд қайд кард, ки Эълони Куруши қабир оид ба ҳуқуқи озодиҳои инсон соли 539 қабл аз милод, "Насихатнома"-и Тоҳир ибни Ҳусайн ба писараш Абдулло дар асри IX аз зумраи ҳамин гуна сарчашмаҳои ҳуқуқӣ ба шумор мераванд. Чунин сарчашмаҳои пураарзиши ҳуқуқӣ дар давлатдорӣ баъдӣ низ зиёд мушоҳида мешаванд.

Инак, чанд мисол аз ҳимояи ҳуқуқи инсон:

Ҳангоме ки давлатдори ҷодарнишинони мугулӣ дар Осиёи Миёна ва Хуросон ба бӯҳрон гирифтанд, онҳо аз ҳуқуқшиносони маҳаллӣ дархости чораҷӯӣ намуданд. Он рӯзгор роҳи ягонаи халосиро ҳам ҳукумат ва ҳам ҳуқуқшиносон дар таъмини адл ва ҳимояи ҳаққи мардум диданд. Ва барои он ки адл ҷорӣ шавад, эътирофи ҳокимияти судӣ ҳамчун соҳаи муқтадирӣ ҳокимият, ки дар ҳалли баҳсҳо адолатро муқаррар мекард, зарур буд. Аз ин рӯ хони мугул Ғозинхон бо пешниҳоди ҳуқуқшиносони маҳаллӣ ва қозии Ҳирот Сайид Фаҳриддин фармони махсусе дар бораи дахлнопазирӣ судяҳо (қозихо) қабул менамояд. Бояд қайд кард, ки фармони мазкур то дараҷае адлпарвар ва зарур буд, ки умри империяи аз байнирафтаи мугулро дар сарзамини Осиёи Миёна ва Хуросон боз ба мӯҳлати 50 сол дароз намуд. Сабаби асосӣ он буд, ки ҳуқуқи озодиҳои инсон тавассути дахлнопазирӣ фаъолияти қозихо роҳи ҳимояи ҳуқуқи касб кард.

Ба маълумоти ҳимояи басқоқон, маликҳо ва оғозон, ки аз номи мо ҳукумат меронанд, расонида мешавад, ки дар мулкҳои онҳо мо қозихо таъин намудем. Дар ҳалли баҳсҳо... қарори қатъиро қозихо мебароранд. Қозихо бояд амволи итимои ва гайбзадагонро ҳифз куянд. Ҳеч кас, қатъи назар аз он ки у қист, ҳақ надорад, ба қори қозӣ далолат куянд. Ва ҳеч кас ҳақ надорад, гунаҳкореро, ки қозӣ аз озодӣ маҳрум намуда, ба маҳбас кашадааст, аз маҳбас озод намонд... Қозихо аз суноридани аялҳо, молиқати дигар ва қочқор озоданд... Ҳар нафар дар назди қозӣ алфози қабехтӯяндаро мутасаддиён ҳатман ҷазо бидянд...

-Қозӣ набояд аз касе ҷазо ситоянд...

-Қозӣ набояд дар тахти зурӣ ва маҷбурият парвандаҳоро бинад.

Биғузур, қозихон мулкҳо бидонанд, ки ҳамаи фаъолияти мо барои барқарорӣ адолат байни мардум ва решақан намудани беадолатӣ, зурӣ, маҳдудкунӣ дивоҳон беасос... равона шудааст. Ҳуқуқ ба онҳо доя шавад, ки ҳаққи ӯст, дарвозан фиребгарӣ, зурӣ ва дуздӣ басти шавад...

Фармон аз 25.03.1300.

Ҳамин тавр, тайи муддати тӯлонии давлатдорӣ дар сарзамини таърихӣ тоҷикон сарчашмаҳои мухталифи ҳуқуқӣ мавриди амал ва татбиқ қарор

гирифтаанд, ки дар аксари онҳо арзишҳои волеи ҳуқуқӣ онд ба эътироф ва ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон тарҳрезӣ шудаанд.

Савол ва супоришҳо

1. *Сарчашмаи ҳуқуқӣ чист?*
2. *Сарчашмаҳои ҳуқуқии Тоҷикистони таърихиро онд ба ҳуқуқи инсон номбар кунед.*
3. *Инъикоси ҳуқуқҳои инсонро дар Қуръон шарҳ диҳед.*
4. *Дар ҳадиёҳо кадом ҳуқуқҳои инсон таҷассум ёфтаанд?*
5. *Дар "Захират-ул-мудук"-и Мир Сайид Али Ҳамадонӣ кадом ӯҳдадорихои ҳокимон зикр шудаанд?*
6. *Кадам асарҳои олимони гузаштаи ҳуқуқшиносии тоҷикро медонед?*
7. *Дар бораи фармонҳои амирон ва ҳокимон ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ маълумот диҳед.*

БОБИ 3

ҲУҚУҚИ ИНСОН: ПРИНЦИПҲО ВА НАВЪҲО

§7. ПРИНЦИПҲОИ ҲУҚУҚИ ИНСОН

1. МАҲУМИ ПРИНЦИПҲОИ ҲУҚУҚИ ИНСОН. Ҳуқуқи озодиҳои инсон идеалҳои инсондӯстӣ, адолат, озодӣ, баробарҳуқуқӣ, тоқатлазириро (толерантиро) таҷассум мекунанд. Амалишавии ҳуқуқҳои инсон барои инкишофи ҷомеаи муосир, ҳимояи имрӯзу фардои инсоният нақши ҳалкунанда мебозад. Дар машғулиятҳои гузашта мо алакай бо мафҳуми "моҳияти ҳуқуқҳои инсон" шинос шуда, ҷиҳатҳои асосии онро баррасӣ намудем.

? *Ба хотир оред, кадом хосиятҳо ва ҷиҳатҳои асосӣ ҳуқуқи озодиҳои инсонро ҳосанд?*

Ғояҳо ва муқаррарот дар бораи моҳият ва аҳамиятнокии ҳуқуқ ва озодиҳои инсонро, ки бо таъбироти муъҷаз ва реҳта ифода гардида, ба сифати ҳадафҳо ва нишонҳо баҳри минбаъд амалишавии онҳо баромад мекунанд, аксаран принципҳои ҳуқуқи инсон меноманд. Ин принципҳо асоси арзишманди ҳуқуқи озодиҳои инсонро ташкил медиҳанд.

Принципҳои ҳуқуқи инсон тоҷон бунёди мебошанд, ки муқаррарот ва таълимоти иҷтимоии ҳуқуқи инсонро муайян мекунанд.

Барои тавсифи принципҳои асосӣ, ки бунёди риояи ҳуқуқи озодиҳои инсонро ташкил медиҳанд, маънии мафҳумҳои чун "гуманизм" (инсондӯстӣ), "баробарҳуқуқӣ", "демократизм", "ҳамраъӣ", "толерантноқӣ", "шаъну эътибор" ва ғайра ба хотир овардан лозим аст.

Ба ин тарик, гуманизм системан ақидаҳоест, ки инсонро чун арзиши

олитарин дар рӯи Замин эътироф мекунанд. Бо идеалҳои гуманизм эътиром ми шаъну эътибори ҳар як одам, эътироф кардан, риоя ва ҳимояи ҳуқуқи озодихон ҳар як шахсият пайванди ноғусастаи дорад.

⑦ *Ба хотир оред, ки зери истилоҳи “шаъну эътибори одам” чиро мефаҳманд?*

Расми 5. Принсипҳои ҳуқуқи инсон

таҷассум мекунанд. Баҳри амалишавии ҳуқуқи озодихон инсон ҳамчунин мафҳуми “толерантноқӣ”, ки маънои эътиром, қабули фаҳмиши дурусти гуногунрангии бон фарқангҳои ҷаҳони мо, шаклҳои зудифшоосозӣ ва усулҳои зохиршавии фарқиятҳои инсониро дорад, нақши муҳим мебозад. Толерантноқӣ омодагӣ ба қабули дигар одамон, тавре ки хастанд ва бо онҳо дар асоси баробарҳуқуқӣ, риёзият ва эътиромӣ якдигар ҳамкорӣ карданро пешбинӣ менамояд.

Ҳамаи мафҳумҳои дар боло зикршуда бунёди принсипҳои асосии ҳуқуқи инсонро ташкил медиҳанд.

2. ПРИНСИПҲОИ АСОСИИ ҲУҚУҚИ ИНСОН. Ба принсипҳои асосии ҳуқуқи озодихон инсон инҳо мансубанд: умумият ва универсалӣ будани ҳуқуқҳои инсон; содиранопазирии (ҷудонопазирии) ҳуқуқҳои инсон; тақсимнашавандагӣ ва ҳамбастагии ҳуқуқҳои инсон; баробарӣ ва манъи маҳдудсозии онҳо дар асосҳои таъбиъӣ.

Умумият ва универсалӣ будани ҳуқуқи озодихон инсон яке аз принсипҳои асосӣ маҳсуб мешавад.

Ҳамаи одамон шаъну эътибор ва ҳуқуқҳои баробар доранд. Баробарҳуқуқӣ озодии якхелаи ҳуқуқӣ барои ҳамаи одамон, сарфи назар аз ҷинс, наҷод, мавқеи ҷамъиятӣ ва шароити зиндагӣ, инъоми ақлаҳо ва эътиқодманшавии онҳо. Баробарҳуқуқӣ бо мафҳуми “демократизм” алоқамандии зиҷ дорад, зеро дар давлати ҷомеаи демократӣ тартиботи муқаррар мегардад, ки ништроки баробари ҳамаи одамон дар ҳалли масъалаҳои муҳим ва ба эътибор гирифтани фикри ҳар каломе ро таъмин менамояд. Муттаҳидшавӣ, ёрии байниҳамдигарӣ, дастгирӣ, эътирофи ҳамдигар ва илбатта, эътиромӣ ҳуқуқҳои дигарон, масъулият барои рафтору амалҳои худ – ҳама мафҳуми “ҳамраъӣ”-ро

Универсалӣ, яъне оммавӣ, умумӣ будан аст. Универсализм маъни мавҷудияти ҳосиятҳои ҳамро фарогирандаю гуногунҷабҳаст, ки бо аҳамиятнокии гуногуранги функсияҳои гуногунро иҷроқунанда барои бисёр мақсадҳо қобили қабул аст.

Принсипи умумиятнокии ва универсалӣ будан чунин маъниҳо дорад: **якум**, ҳаман одамони рӯи Замин, сарфи назар аз мансубияти иҷтимоӣ, наҷодӣ, миллӣ, забонӣ, динӣ ва ғайра, соҳиби ҳуқуқу озодӣ мебошанд; **дуум**, ҳаман ҳуқуқу озодӣ аз нуқтаи назари эътирофи мундариҷаи онҳо универсалианд, яъне ҳуқуқу озодӣ аз ҷониби умум эътирофшудае чун ҳуқуқ ба ҳаёт, ҳуқуқ ба шахрвандӣ, озодии эътиқод, озодии ҷойивазкунӣ ва бисёр ҳуқуқу озодӣ дигар ба ҳаман одамон, сарфи назар аз соҳти давлатию соҳтори ҷамъиятӣ, режими сиёсӣ, махсусиятҳои таърихӣ, фарҳангӣ ва динӣ, мақоми байналмилалӣ мамлакате, ки ин одамон дар он зиндагӣ мекунад, мансубанд; **сеюм**, одам ҳар ҷое бошад ва ҳар қалар тағйири макон қунад ҳам (хатто дар ҷазираи беодам) ӯ соҳиби ҳуқуқу озодӣ асосӣ мебошад; **чорум**, ҳуқуқи инсон қори дохилии давлате нест, ки одам шахрванди вай махсуб мешавад. Дар ҷаҳони имрӯза масъалаҳои ҳуқуқи инсон боиси нитароини қариб ҳаман давлатҳо, тамоми ҷомеаи байналмилалӣ гардидаанд.

Дигар принсипи муҳимтарин содиранопазирӣ (ҷудонопазирӣ) ҳуқуқҳои инсон мебошад. Моҳияти вай аз он иборат аст, ки ҳуқуқҳои инсон ба ҳар одами дар ҷаҳон зиндагӣқунада ба он сабаб, ки вай ИНСОН мебошад, аз лаҳзаи таваллуд мансубанд. Қасе ва ҷизе асосе надоранд, ки одамро аз ҳуқуқу озодӣ табиатан ба ӯ мутааллиқу дар қонунгузориҳои байналмилалӣ ва миллӣ зикрғафта маҳрум созанд. Ва ҳуди одам ҳам моҳияти инсонии худро гум накарда, ҳуқуқҳои ҷудонопазирӣ ҳешро рад қарда наметавонад.

Ба принсипҳои асосӣ ҳамчунин принсипи тақсимнашавандагӣ ва ҳамбастагии ҳуқуқҳои инсон мутааллиқ аст. Моҳияти вай аз он иборат аст, ки қомилан ҳаман ҳуқуқу озодӣ шахрвандӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ ба ҳамдигар вобастаанд. Вайрон қардани як гурӯҳи ҳуқуқу озодӣ хатман боиси вайрон қардани гурӯҳи дигари ҳуқуқу озодӣ мегардад. Масалан, бе амалишавии як қисми ҳуқуқу озодӣ шахсӣ (шахрвандӣ) – ҳуқуқи мурочиат қардан ба суд ва муҳоқимаю баррасии одилонан судӣ), сиёсӣ (озодии суҳан, ҳуқуқ баҳри иштирок қардан дар қирдиҳамонҳо ва намонҳо) баъзан қимоя қардани ҳуқуқу озодӣ иқтисодӣ ва иҷтимоӣ (ҳуқуқ ба меҳнат, ҳуқуқ ба сатҳи шоиқтан зиндагӣ, раҳӣ аз гурӯҳагӣ) номумкин аст.

Тақсимнашавандагии ҳуқуқҳои инсон қонеае дар роҳи таъйизи одамон бо ҳар гуна асосҳо шуда, ба амалишавии боз як принсип – баробарии ҳуқуқу озодӣ инсон ва шахрванд зич вобаста аст.

Таъъиз маънои ҳам гуна фарқиатгузори, истисно қардан ва афзалитноқиро дорад, ки ба таъри баробар амалӣ шудани ҳуқуқу озодӣҳо рад меқунад ӯ маҳдуд мегардонад.

Принсипи мазкур чунин маънӣ дорад, ки ҳамаи одамон ба якдигар бояд чун ба ашхоси баробари худ муносибат кунанд. Ҳуқуқҳо ба ҳама, сарфи назар аз баромади иҷтимоӣ, вазъи амволино мансабӣ, навъи шугл, эътиқодмандӣ, ҷаҳонбинӣ, мансубият ба ташкилотҳои ҷамъиятӣ ё хизбҳои сиёсӣ, миллат ва забон, эътиқоди динӣ, чини ва синиу сол, кафолат дода мешаванд: занҳо бо мардон ва кӯдакону ҷавонон бо калонсолон баробарҳуқуқанд, ҳама дар назди қонун ва суд баробаранд. Принсипи баробарҳуқуқӣ имтиёзҳои нобаробаронаро эътироф накарда, ҳама гуна таъбирро, бо ҷаъ асосе бошад, манъ мекунад. Аз ин рӯ, принсипи манъи маҳдудсозии ҳуқуқу озодиҳои инсон бо асосҳои таъбиъӣ низ яке аз принсипҳои муҳимтарини махсуб мешавад. Аммо баъзе ҳуқуқҳои инсонро давлат тибқи қонуни ва танҳо ба маъфияти амниятӣ ҷомеа, ҳимояи ахлоқ, саломатӣ ва ҳуқуқҳои дигар одамон, масалан, дар ҳолатҳои фавқулодда метавонад маҳдуд кунад.

Фикр кунед ва мисолҳои ба Шумо маълуми таъбирро гӯед.

Мутаассифона, дар ҷаҳони имрӯза вайрон кардани принсипҳои заминавии ҳуқуқҳои инсон дар ҳама ҷо мушоҳида мешавад. Барои бисёр ҳалқҳои маҳрум аз ҳуқуқ, манзил, таъминоти тиббӣ, имконияти меҳнат кардану ба андозаи баробар подоши меҳнати худро гирифтани, амалисозии ҳуқуқ ба таҳсил, масъалаи амалгардонӣ ва ҳимояи ҳуқуқҳои инсон танҳо орзу асту бас. Наҷодпарастӣ, миллатгарой, оштинопазирӣ сиёсӣ динӣ, терроризм, шиканҷа, гум шудани одамон, рад кардани ғояҳои шаъну эътибори инсон – ҳамаи инҳо ба принсипҳои асосии ҳуқуқу озодиҳои инсон зарба мезананд. Ва имрӯз вазифаи муҳимтарини тамоми ҷомеаи байналмилалӣ, ҳамаи одамони сайёра аз он иборат аст, ки баҳри барҳақ универсалӣ ва ҷудонопазир гардидани ҳуқуқҳои инсон дар саросари ҷаҳон тамоми саъю кӯшишҳои онро равона созанд.

3. ТАҲКИМИ ПРИНСИПҲОИ ҲУҚУҚИ ИНСОН ДАР ҚОНУНГУЗОРИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН. Принсипҳои асосии ҳуқуқу озодиҳои инсон дар Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қонунгузориҳои миллӣ таҷассуми худро ёфтаанд.

Чунинчи, тибқи моддаи 5-и Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон инсон ва ҳуқуқу озодиҳои ӯ арзиши олианд. Ҳаёт, кадр, номус ва дигар ҳуқуқҳои фитрии инсон дахлнопазиранд. Ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрвандро давлат эътироф, риоя ва ҳифз менамояд.

Моддаи мазкур аҳамияти махсусро дорад, зеро он ғояҳои инсондӯстӣ, эътиром кардани кадр эътибори ҳамаи одамон, ӯҳдадорихон давлатро бобати эътироф кардан ва ҳимоя намудани ҳуқуқу озодиҳои асосӣ таҳким мебахшад. Гайр аз ин тибқи моддаи 42-и Конститутсия дар қаламрави Тоҷикистон ҳар шахс вазифадор аст, ки ҳуқуқу озодиҳо ва шаъну эътибори дигар одамонро эътиром намояд.

Моддаи 17-и Конституцияи (Сарқонуи) Ҷумҳурии Тоҷикистон принсипҳои баробарҳуқуқӣ ва манъи таъмиро инъикос мекунад. Мувофиқи ин модда ҳама дар назди қонун ва суд баробаранд. Давлат, сарфи назар аз мансубияти миллӣ, наҷодӣ, ҷинсӣ, забонӣ, эътиқоди динӣ, ақидаҳои сиёсӣ, маълумотнокӣ, вазъи иҷтимоӣю молӣ, ҳуқуқу озодиҳои ҳар фардро қарорат медиҳад. Баробарҳуқуқии мардҳо ва занҳо эътироф карда мешавад.

Дар моддаи 14-и Конституция нуктае таҳким ёфтааст, ки ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд бевосита амалӣ гардонидани мешаванд ва маҳдудсозии онҳо танҳо бо мақсади таъмини ҳуқуқу озодиҳои дигар шаҳрвандон, тартиботи ҷамъиятӣ, ҳифзи соҳти конституцияи ва тамомияти арзиш ҷумҳурия мумкин аст.

Бисёр принсипҳои заминавии ҳуқуқҳои инсон инъикоси худро дар дигар санадҳои меъёрии Ҷумҳурии Тоҷикистон ёфтаанд. Масалан, дар Кодекси меҳнат моддаҳои қароранд, ки дар муносибатҳои меҳнатӣ таъмиро манъ мекунад. Дар моддаи 1-и Кодекси оила омадааст: "...Ҳама гуна шаклҳои маҳдудсозии ҳуқуқи шаҳрвандон ҳангоми бастании ақди никоҳ ва муносибатҳои оилавӣ аз рӯи аломатҳои иҷтимоӣ, наҷодӣ, миллӣ, забонӣ ва ё мансубияти динӣ манъ аст.

Бисёр моддаҳои Кодекси ҷиноятӣ низ принсипҳои ҳуқуқу озодиҳои инсонро таҳким бахшидаанд. Масалан, дар моддаи 3-и Кодекси ҷиноятӣ возеҳ омадааст, ки қонунӣ ҷиноят ба принсипҳои қонунӣ, баробарӣ дар назди қонун, инсондӯстӣ, демократизм асос мекунад.

Мутобиқи моддаи 3-и Кодекси граждани қонунгузории граждани ба принсипҳои дахлнопазирии моликият, озодии қарордодҳо, роҳ надодани даҳлати ин ё он нафар ба қорҳои шахсӣ, зарурати бемонеа амалисозии ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ, таъмини барқарорсозии ҳуқуқҳои шаҳрвандии вайроншуда ва ҳимояи судии онҳо асос меёбад.

Ба ин тарик, қонунгузориҳои ҳозираи Ҷумҳурии Тоҷикистон принсипҳои асосии ҳуқуқу озодиҳои инсонро таҳким бахшидаанд.

Мафҳумҳои зеринро ба хотир гиред:

принсип, универсализм, таъмиз.

Савол ва супоришҳо:

1. Зери иборати "принсипҳои ҳуқуқи инсон" чиро мефаҳманд? Асоси принсипҳои ҳуқуқи инсонро қадом мафҳумҳои муҳимтарин ташкил медиҳанд? Принсипҳои асосии ҳуқуқи инсонро номбар кунед.

2. Ин гуфтаҳои бадиққат ҳонед: "Инсондӯстӣ реша ва меваи нақӯқорист оне сазовори таъмиз қардан аст. ки соҳиби ин ҳислат мебошад" (Конфусий) "Зери мафҳуми инсондӯстӣ муносибати барҳақ хайрхоҳонаи одам ба одами наздики худ фаҳмида мешавад" (А.Швейцер); "Агар хоҳем, ки моро эҳтиром қунанд, мо низ бояд ба дигар одамон ва умуман, ба инсоният эҳтиром дошта бошем" (И. Кант). Ба андешаи Шумо, ҳамаи ин суҳанонро чӣ муттаҳид мекунад? Ин ҷо дар бораи қадом принсипҳои ҳуқуқи инсон суҳан меравад?

3. Шумо маънии истилоҳи "таҳаммул" (талерантиноқӣ)-ро чӣ навъ мефаҳмед?

4. Ба андешии Шумо, аз ҷар одам сатҳи шоистваи зиндагӣ надишта бошад, оё принципҳои заминавии ҳуқуқу озодиҳои инсон вайрон карда мешаванд?

5. Оё принципҳои асосии ҳуқуқу озодиҳои инсон дар қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳким бахшида шудаанд?

§ 8. ТАСНИФИ ҲУҚУҚҶОИ ИНСОН

1. МЕЪЁРҶОИ ГУНОГУНИ ТАСНИФИ ҲУҚУҚҶОИ ИНСОН. Ҳар як одам аз лаҳзаи таваллуд то лаҳзаи марг дорой маҷмӯи васеи ҳуқуқу озодиҳои ба ҳам алоқаманду вобастаи якдигар мебошад. Бинобар ин ногузир хоҳиши дар системаи ягона нишон додани ҳамаи ин ҳуқуқу озодиҳои гуногун ва тақсим кардани онҳо аз рӯи аломатҳои (меъёрҳои) хосашон, яъне таснифи онҳо пайдо мешавад.

Тасниф системаи ба андозаи баробар тобеъсозии мафҳумҳост, ки дар асоси ба назар гирифтани аломатҳои умумӣ ва алоқамандии қонунии байни онҳо мурағтаб гардидааст.

Чунин аломатҳои (меъёрҳои) умумӣ инҳо шуда метавонанд: соҳаҳои фаъолияти ҳаётии инсон, замони пайдошавии ҳуқуқу озодиҳо, ашхосе, ки ба онҳо мансубанд, имконияти маҳдудсозии онҳо, таҳкимбахши дар санадҳои меъёрӣ ва ғайра. Ҳамаи инҳоро мо дар параграфи мазкур баррасӣ менамоем. Бо баъзе навъҳои ҳуқуқу озодиҳои инсон Шумо аллакай шиносед.

❓ Дар мангулиятҳои гузашта мо аллакай кӯшиши муайян намудани фарқиати байни мафҳумҳои "ҳуқуқҳо" ва "озодиҳо"-ро кардем. Ба хотир оред, ки онҳо чигунаанд? Фикр кунед, ҳуқуқу озодиҳои табиӣ ва позитивӣ бо кадом аломатҳои умумӣ тасниф мешаванд?

Расми 6. Таснифи ҳуқуқҳои инсон

Аммо ба таври аниқу дақиқ ба гурӯҳҳо (намудҳо) чуло кардани ҳукуку озодиҳои инсон на ҳамеша имконпазир аст ва ҳама гуна таъсифот шарт нестанд, зеро ҳар як ҳукук метавонад дар шаклҳои гуногун амалӣ шавад. Масалан, ҳукуки ҳар як одам ба таҳсил ҳам чун талаботи инкишофи ҳар як шахсият (соҳиб шудан ба донишҳо ва малакаҳои нав), ҳам чун фаъолияти давлат бобати фароҳам овардан шароитҳо баҳри таълими шаҳрвандон (сохтмони мактабҳо, нашри китобҳои дарсӣ, тайёр кардани муаллимон) ва ҳатто чун нави эҷодиёти инсон (иштирок дар машғулиятҳои мактаби мусиқӣ ва ғайра) амалӣ мешавад. Пас ҳукук ба таҳсилро ҳам чун ҳукуки шахсии ҳар як одам, ҳам чун ҳукуки иҷтимоӣ, ки давлат кафолат медиҳад ва ҳам чун ҳукуки фарҳангӣ баррасӣ кардан мумкин аст.

Ҳангоми таъсифи ҳукуку озодиҳо ба гурӯҳҳо ва намудҳо ҳамчунин бояд дар хотир дошт, ки ҳукуку озодиҳоро ба асоси дуюмдараҷа тақсим кардан нашоёд. Ягон ҳукук бояд боло бардошта ва бар зарари ҳукуки дигар тафсир бахшида нашавад, ҳар як ҳукук барои муқаммал будани зиндагии инсон зарур аст ва бо ҳукуки дигар набояд иваз карда шавад.

2. ТАСНИФ АЗ РӯИ СОҲАҲОИ ФАЪОЛИЯТИ ҲАЁТӢ. Дар ҷаҳони имрӯза яке аз тақсимои маъмули ҳукуку озодиҳои инсон ба намудҳо таъсиф аз рӯи соҳаҳои фаъолияти ҳаётии одам ва ҷамъият мебошад, ки дар онҳо ин ҳукуку озодиҳо амалӣ мешаванд.

Амалан дар ҳамаи санодҳои меъёрӣ байналмилалӣ-ҳуқуқӣ ва дохилидавлатӣ ба ҳуқуқҳои инсон умуман (на ба ягон гурӯҳи алоҳида) бахшидашуда ҳукуку озодиҳо ба шахсӣ (шаҳрвандӣ), сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ тақсим карда шудаанд.

Ҳукуку озодиҳои шахсӣ (шаҳрвандӣ) на танҳо ба шаҳрвандони давлат, балки ҳамаи одамон, ки дар қаламрави он зиндагӣ мекунанд, мутааллиқанд. Онҳо асоси мақоми ҳуқуқии одамро ташкил дода, аз нигоҳи баромад характери табиӣ доранд ва ба ҳар кас аз лаҳзаи таваллуд бе ягон маҳдудият мутааллиқанд. Мубориза бо вайрон кардани ҳукуку озодиҳои шахсӣ вазифаи давлат мебошад. Ҳуқуқҳои муҳимтарини ин гурӯҳ инҳоянд: ҳуқуқ ба ҳаёт, ҳуқуқ ба дахлнопазирии шахсият, озодӣ аз гуломӣ, зӯрварӣ ва маҷбурсозӣ, дахлнопазирии ҳаёти шахсӣ ва манзил, озодии вичдон ва эътиқоди динӣ, озодии бастанӣ акди никоҳ ва ғайра.

Ҳукуку озодиҳои сиёсӣ имконияти иштироқи одамро (чун қоида, шаҳрванди мамлакатро) дар ҳаёти сиёсии ҷомеа, дар ташаккул ва амалишавии ҳокимияти давлатӣ ифода мекунанд. Ҳуқуқҳои сиёсӣ ба мустақкам намудани алоқамандии шаҳрванд бо ҷомеа ва давлат нигаронида шудаанд. Ҳадафи онҳо роҳ надодан ба муносибати бетарафонаи одамон ба тақдир ва фаъолияти давлати худ аст, бинобар ин онҳоро ҳуқуқҳои оммавӣ низ мегӯянд. Ба ҳуқуқҳои сиёсӣ инҳо мансубанд: озодии суҳан ва эътиқод, ҳуқуқи дастрасӣ ба хизмати давлатӣ, ҳуқуқи интихоб кардан ва интихоб шудан ба мақомоти ҳокимияти давлатӣ, ҳуқуқи иштирок дар ҳаракатҳо ва ҳизбҳои сиёсӣ, ҳуқуқ ба муттаҳидшавӣ, озодии

ҷамъомалҳо, намоишҳо ва ғайра. Ҳуқуқҳои сиёсӣ ҳам ба таври инфиродӣ ва ҳам якҷоя бо дигар ҳуқуқҳо метавонанд амалӣ шаванд.

Ҳуқуқу озодихон иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ба таъминн неқӯаҳволи ва сифатнокии ҳаёти одам нигаронида шудаанд. Ин ҳуқуқҳо ба одам имконият медиҳанд, ки дар соҳаи истехсолот ва тақсими неъматҳо инкишоф ёбад, кафолат ва ҳимояи давлатии озодии иқтисодӣ ва мӯътадиллии ҳаёти иҷтимоии худро соҳиб шавад. Ба ин гурӯҳи ҳуқуқҳо мансубанд: ҳуқуқ ба моликияти хусусӣ, озодии фаъолияти соҳибкорӣ, ҳуқуқ ба меҳнат ва ҳуқуқ ба истироҳат, ҳуқуқи меросгирӣ, ҳуқуқ ба таъминоти иҷтимоӣ, ҳифзи саломатӣ ва ғайра.

Ҳуқуқу озодихон фарҳангӣ инкишофи маънавии одамро кафолат дода, ба ҳар як фард кӯмак мекунанд, ки иштирокдори комилҳуқуқи пешрафти маънавию фарҳангӣ гардад. Ба ҳуқуқҳои фарҳангӣ инҳоро мансуб доништан мумкин аст: ҳуқуқи дастрасӣ ба арзишҳои фарҳангӣ, ҳуқуқи роӣгон истифода кардани захираи бойгонихою китобхонаҳо, ҳуқуқи истифода аз забони модарӣ, ҳуқуқ ба инкишофи фарҳанг вобаста ба мансубияти миллию этникии худ ва ғайра.

? *Фикр кунед, ҳуқуқу озодихон терин ба кадоме аз гурӯҳҳои зикршуда мансубанд: ҳуқуқ ба баррасии берадлатонаии судӣ ва ҳуқуқ ба кӯмаки адвокат дар суд, ҳуқуқ ба муҳити мусоиди шет, ҳуқуқ ба интилоот, озодии маърифат, ҳуқуқ ба гирифтани кӯмакпулиҳо?*

3. ТАСНИФ АЗ РӯИ ЗАМОНИ ПАЙДОИШ. Ба ҷуз таснифоти зикршуда аз рӯи соҳаҳои асосии фаъолияти ҳаётии ҷомеа эътироф шудааст, ки ҳуқуқҳои инсон ҳамчунин аз рӯи замони пайдоиш ва таҳкимёбӣ дар асос ба се насл зертақсим гарданд: якум (охирӣ асри ХУШ), дуюм (охирӣ асри XIX), сеюм (солҳои 70-уми асри XX).

Ғояи наслҳои ҳуқуқи инсон аз ширҳои Иқилоби бузурги Фаронса “Озодӣ, баробарӣ, бародарӣ!” тавлид гашта, аз ҷониби ҳуқуқшиносӣ франсуз Карел Васак таҳия шудааст. Ба андешаи ӯ, арзишмандии озодии шахсият дар насли якуми ҳуқуқҳои инсон, ғояи баробарии иҷтимоӣ дар насли дуюм ва ғояи бародарии халқҳо дар насли сеюм инъикос ёфтааст.

? *Ба хотири оред, Иқилоби бузурги Фаронса кай ба амал омидааст? Ба фикри Шумо, чара мо вобаста ба амӯшиши ҳуқуқҳои инсон натиҷаҳои онро ба хотири овардем?*

Ба насли якуми ҳуқуқҳои инсон ҳуқуқҳои шахсӣ ва сиёсиро, ки дар натиҷаи иқилобҳои демократӣ дар Аврупо ва ИМА дар охирӣ асри XVIII ба амал омада, ба таври васеъ машҳур гардидаанд, мансуб медонанд. Эъломии қонунии онҳо ба сифати ҳуқуқҳои табиии мутааллиқ ба ҳар одам нахустин маротиба дар Эъломии ҳуқуқҳои Вирҷинӣ (соли 1776), Билли амрикоӣ онд ба ҳуқуқҳо (солҳои 1789-1791), Эъломии фаронсагии ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрванд (соли 1789) ба амал омад. Ҳуқуқҳои насли аввал ба одам аз лаҳзаи таваллуд мансуб буда, ҷудонопазиранд ва аз

ҷониби давлат набояд маҳдуд карда шаванд. Ба насли якум ҳуқуқҳои зерин мансубанд: ҳуқуқ ба ҳаёт, ҳуқуқ ба озодӣ ва амният, ҳуқуқ ба дахлнопазирии шахсӣ, озодии суҳан, озодии эътиқоди динӣ ва ғайра.

Насли дуюми ҳуқуқҳои инсон дар бораи худ дар раванди муборизаҳо бо нобаробарӣҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ барои неқӯахволии моддӣ аҳоли, дар рафти баромадҳои иқтисодӣ, ки дар охири асри XIX дар тамоми ҷаҳон ба амал омаданд, дарак дод. Ҳуқуқҳои насли дуюм ҳуқуқҳои озодӣҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣанд. Ин ҳуқуқҳо бори аввал расман дар Конститутсияи Иёлоти Муттаҳидаи Мексика (соли 1917), Конститутсияи веймарии Олмон (соли 1919), Конститутсияи Ҷумҳурии Испания (соли 1931) ва албатта, дар Конститутсияи ИҚШС (соли 1936) ва конститутсияҳои ҷумҳуриҳои иттифоқӣ инъикос ёфтанд. Онҳо гоҷҳои таҳкими шароитҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангии ҳаёти инсонро дар соҳаҳои меҳнат, маишат, шугл, неқӯахвоӣ, ҳифзи иҷтимоӣ таҷассум мекарданд. Ҳаҷму дараҷаи амалишавии ин ҳуқуқҳо аз бисёр ҷиҳат ба вазъи иқтисодии мамлакат вобаста аст. Ба ин гурӯҳ чунин ҳуқуқҳо мансубанд: ҳуқуқ ба меҳнат, ҳуқуқ ба интиҳоби касб, ҳуқуқ ба истироҳат, ҳуқуқ ба таъминоти иҷтимоӣ ва ғайра.

Таҷаққули насли сеюми ҳуқуқҳои инсон дар нимаи дуюми асри XX ҳамчун натиҷаи муборизаи бисёр халқҳои ҷаҳон барои истиқлолияти миллӣ ва озодшавӣ аз юги мустамликавӣ оғоз ёфт. Ин ҳуқуқҳо аксаран ҳуқуқҳои ҳамраъӣ меноманд. Онҳо гоҷи баробарии халқҳои ҷаҳонро таҷассум мекунанд, зеро ҳуқуқҳои коллективӣ ба шумор мераванд. Ба ин насл инҳо мансуб мекунанд: ҳуқуқ ба сулҳ, ҳуқуқ ба ҳамаи сиҳо, ҳуқуқ ба инкишоф, ҳуқуқ ба муҳити мусоиди зист, ҳуқуқ ба мероси умумии инсоният, ҳуқуқи халқҳо ба худмуайянкунӣ, ҳуқуқ ба озодӣ аз ғеносид ва апартеид ва ғайра.

Бо таҷаққули таҳкимёбии ҳуқуқҳои насли сеюм дар ҷомеаи ҷаҳонӣ дарки алоқамандӣ ва ҳамбастагии ҳуқуқҳои инфироидию коллективӣ пайдо шуд. Ғайр аз ин ба навъи мазкур ҳуқуқҳои гурӯҳҳои алоҳидан иҷтимоӣ: ҳуқуқҳои кӯдакон, ҷиронсолон, ашхоси имкониятҳои маҳдуддошта, занҳо, бехонаҳо, бекорон ва ғайраро мансуб меконистагӣ шуданд.

Зери таъсири ҷаҳонишавӣ (глобализатсия), пешрафти илмӣ-техникӣ, алалҳусус дар соҳаи генетика, тиб, информатика, клонсозӣ, трансплантатсия (гирифта партофтани ё пайванди узвҳои одам) номгӯи ҳуқуқҳои нав беш аз пеш меафзояд. Дар натиҷа ақидаҳо онд ба барқарору пайдошавии насли чоруми ҳуқуқҳои инсон ба миён меоянд, ки ҷавоби ҳуқуқие хоҳад гашт ба рӯйдодҳои асри XXI, вақте шояд суҳан дар бораи зинда мондани инсон ҳамчун навъи биологӣ, нигоҳдорни тамаддуни инсонӣ, инкишофи кайҳонии инсоният меравад.

4. НАВЪҲОИ ДИГАРИ ТАСНИФОТ. Шумораи хеле зиёди навъҳои дигари таснифот мавҷуданд. Масалан, аз рӯи мақоми сиёсӣ-ҳуқуқии шахсият (дар одам мавҷуд будани шахрвандии давлат) ҳамаи ҳуқуқҳои озодӣҳоро ба ду гурӯҳ тақсим намудан мумкин аст: ҳуқуқҳои озодӣҳои ба ҳар одам мутааллиқи сарфи назар аз шахрвандии ӯ амалишаванда ва

ҳуқуқу озодихон мутааллиқ танҳо ба шахрванди ҳар як давлати мушаххас. Дар ин ҳолат ҳуқуқу озодихон сиёсӣ, масалан, ҳуқуқи интиҳоб кардан ва интиҳоб шудан ва ғайраро асосан шахрвандони давлат амалӣ месозанд.

Аз рӯи субъектҳо чунин фарқиатҳо мегузоранд: ҳуқуқҳои инфиродии ба ҳар одам мутааллиқ, масалан: ҳуқуқ ба ҳаёт, ҳуқуқ ба меҳнат ва ғайра ва ҳуқуқҳои коллективии мутааллиқ ба гурӯҳҳои алоҳидан иҷтимоӣ, масалан: ҳуқуқҳои халқҳо, ҳуқуқи ақаллиятҳо, ҳуқуқи категорияҳои камҳимояи аҳоли (кӯдакон, занҳо, пиронсолон, маъҷубон, гурезаҳо, меҳнаткашонӣ муҳочир, маҳбусон). Як қисми ҳуқуқҳои коллективӣ ҳамзамон ба таври инфиродӣ низ амалӣ шуда метавонанд (масалан, ҳуқуқи диндорон), қисми дигар танҳо ба таври коллективӣ амалӣ мешаванд (иштирок дар гирдиҳамонҳо ва роҳпаймонҳои осоишта).

Субъект шахс, гурӯҳи одамон, ташкилот ё ягон интиҳолнии дигаре, ки мувофиқи қонушгузори мамлакат соҳиби ҳуқуқҳо буда, бар зимма ӯҳдадориро низ дорад.

Меъёри дигари таснифот таҳкими ҳуқуқу озодихо дар санадҳои меъёри – ҳуқуқӣ аст. Бо асоси мазкур ҳуқуқу озодихоро ба: асосӣ (конститутсионӣ) ва муштак (мушаххасгардонанда) тақсим кардан мумкин аст. Ҳуқуқҳои конститутсионӣ дар Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳким ёфта, нуқтаҳои асосии асноди байналмилалиро таҷассум мекунанд. Онҳо тамоми соҳаҳои ҳаёти инсон (шахсӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, иқтисодӣ)-ро фаро мегиранд. Ҳуқуқҳои аз инҳо муштак одатан дар санадҳои дигари меъерӣ – ҳуқуқи миллӣ таҳким бахшида мешаванд.

Ҳамаи ҳуқуқу озодихо вобаста ба имконияти муваққатан маҳдуд кардани давлат ба мутлақ, ки боздоштану маҳдудсозии онҳо дар ягон ҳолат мумкин нест (масалан ҳуқуқ ба ҳаёт, озодӣ аз шиканча) ва инсбӣ, ки ба мӯҳлати муайяне дар ҳолатҳои қорӣ кардани вазъияти фавқулодда ё вазъияти қангӣ маҳдуд кардан ва боздоштан мумкин аст (масалан, озодии қойнвазқунӣ ва ғайра) қудо мешаванд. Чун қоида, ба ҳуқуқҳои мутлақ ҳамаи ҳуқуқу озодихон шахсӣ мансубанд.

Аз рӯи нақши давлат дар таъмини ҳуқуқу озодихон инсон гурӯҳҳои зеринро қудо кардан мумкин аст: ҳуқуқу озодихон позитивӣ, ки дар қонунгузори давлатӣ, чун қоида, дар шакли: “ҳар инсон ба... ҳуқуқ дорад”, “давлат вазифадор аст, ки баҳри амалишавӣ ва ҳимояи онҳо тамоми шароитҳоро фароҳам орад” зину дақиқ муқаррар гардида ва таҳким ёфтаанд ва ҳуқуқу озодихон негативӣ, ки ба онҳо на давлат ва на шахси дигаре ҳуқуқи даҳолат кардан надоранд. Ба ҳуқуқҳои позитивӣ мансубанд: масалан, қисми асосии ҳуқуқҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ – ҳуқуқ ба ҳимоя аз бекорӣ, ҳуқуқ ба таҳсил ва ёрии тиббӣ, таъминоти иҷтимоӣ, дастрасӣ ба арзишҳои фарҳангӣ ва ғайра. Ба ҳуқуқҳои негативӣ аксари озодихон шахсӣ мутааллиқанд, масалан, озодии эътиқоди динӣ, ҳуқуқ ба ҳаёти шахсӣ ва ғайра.

Мафҳумҳои зеринро ба хотир гиред: тасниф, наслҳои ҳуқуқҳои инсон, субъект.

Савол ва супоришҳо:

1. Таъриф чист? Кадом меъёрҳои таърифи ҳуқуқи озодиҳо ба Шумо маълуманд?
2. Ҳуқуқи озодиҳои шахсӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии бароятҳои маълумро намбар кунед.
3. Фикр кунед, кадом ҳуқуқи озодиҳоро аздакай имрӯз ба насли ҷоруми ҳуқуқҳо мансуб донистан мумкин аст?
4. Эълонияи умумии ҳуқуқи башар ва боби марбути ҳуқуқҳои инсонии Конституцияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистонро бодиққат хонед ва таблицаи зерро пур кунед:

Конституцияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон	Эълонияи умумии ҳуқуқи башар
1. Ҳуқуқҳои шахсӣ (шаҳрвандӣ) Моддаи _____	Моддаи _____
2. Ҳуқуқҳои сиёсӣ Моддаи _____	Моддаи _____
3. Ҳуқуқҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ Моддаи _____	Моддаи _____
4. Ҳуқуқҳои фарҳангӣ Моддаи _____	Моддаи _____

БОБИ 4

**АСОСҲОИ МАҲДУДСОЗИИ ҲУҚУҚ
ВА ОЗОДИҲОИ ИНСОН ВА ШАҲРВАНД**

**§9. АСОСҲОИ УМУМИИ МАҲДУДСОЗИИ ҲУҚУҚ ВА
ОЗОДИҲОИ ИНСОН ВА ШАҲРВАНД**

1. МАҲДУМИ МАҲДУДСОЗИИ ҲУҚУҚ ВА ОЗОДИҲОИ ИНСОН

Аз ҷониби ҳар як инсон амалисозии ҳуқуқи озодиҳояш бо масъулияти ӯ баров амалхояш, инчунин ӯҳдадорихон вай дар назди ҷомеа ва давлат пайванди ногусастаӣ дорад. Ҳар як одам дар интихоби амалҳои худ озод аст, аммо чунин озодӣ ҳаргиз комилу мутлақ нест. Бинобар ин зарурати бо қонун таҳким бахшидани доираи муайяни рафтору амалҳои инсон мавҷуд аст. Бо ин мақсад ва баҳри муваффақшавӣ ба мувозинати байни манфиатҳои шахсият, ҷомеа ва давлат маҳдудиятҳои оқилонаи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҷорӣ карда мешаванд.

Маҳдудсозии ҳуқуқи озодиҳои инсон бо қонунгузорӣ таҳким бахшидани ҳудудҳои зарурии амалисозии ҳуқуқи озодиҳои инсон бо мақсади таъмини ҳуқуқи озодиҳои дигар одамон ва муътадил фаъолият кардани ҷомеа ва давлат аст.

Аммо дар ҷаҳони имрӯзаи мутамаддин маҳдудсозии ҳуқуқи озодиҳои инсон дар ҳолатҳои муайяни зерин мумкин аст: бо мақсади эҳтиром ва ҳимояи ҳуқуқҳои дигар одоман; таъмини қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ, ҳифзи соҳти давлатӣ ва ғайра. Маҳдудсозии қорӣшаванда бояд бо принсипҳои инсондӯстӣ, ғодолатноқӣ ва ҳуша-лоқӣ мутобиқ бошанд.

Расми 7. Асосҳои умумӣ барои маҳдуд кардани баъзе ҳуқуқҳои инсон

Ғадбирҳои маҳдудсозӣ набояд ғайриқонунӣ ва аз ҳад зиёд бошанд ва ҳуқуқи эътибори инсонро паस्त зананд. Чунончи, маҳдудсозии қонунии ҳуқуқи озодиҳои инсон, масалан, маҳдудсозии ҳуқуқҳои сиёсии шаҳрвандони хориҷӣ (ҳуқуқи интиҳоб кардан ва интиҳоб шудан ба мақомоти ҳокимияти давлатӣ), маҳдудсозии ҳуқуқҳои ашхоси иллатдор (ҳуқуқ ба бастани ақди никоҳ), боздоштган ва ҳабскуниҳои қонунӣ ва ғайра шуда метавонанд.

? *Ба хотир оред, кадом ҳуқуқҳо нисбӣ ва мутлақ номида мешаванд?*

2. АСОСҲОИ УМУМИИ МАҲДУДСОЗИИ ҲУҚУҚ ВА ОЗОДИҲОИ ИНСОН ДАР ҚОНУНГУЗОРИҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ВА МИЛЛӢ.

Дар қонунгузориҳои ҳозирани байналмиллалӣ ва миллии як қатор давлатҳо ду шакли асосҳои маҳдудсозии ҳуқуқҳо ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд таҳким бахшида шудаанд: асосҳои умумии маҳдудсозии ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ки дар шароитҳои муқаррарӣ мумкин аст ва асосҳои маҳдудсозии ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳангоми вазъиятҳои фавқулодда.

Асосҳои умумии маҳдудсозии ҳуқуқи озодиҳои инсон дар шароитҳои муқаррарӣ дар Эълонияи умумии ҳуқуқи башар таҳким бахшида шудааст:

Ҳар як инсон дар бобати таъбиқи ҳуқуқи озодиҳои худ бояд танҳо ба дараҷае маҳдуд карда шавад, ки аз тарафи қонун фақат бо мақсади таъмини эътирофи эҳтиромии ҳуқуқи озодиҳои дигарон ва қонун-ғардонии талаботи одилонаи ахлоқӣ, тартиботи ҷамъиятӣ ва осудаҳои умумӣ дар шароити қомеан демократӣ муқаррар карда шудааст.

Қисми 2-и моддаи 29-и Эълонияи умумии ҳуқуқи башар.

Маҳдудсозихон ҳуқуқӣ дар моддаи 19-и Паймони байналхалқӣ доир ба ҳуқуқи шаҳрвандӣ ва сисёӣ зикр шудааст, ки ҳуқуқи инсонро ба баёни озодонаи афкор таҳким мебахшад. Дар банди 3-и моддаи 19 омадааст, ҳуқуқи мазкур бо баъзе маҳдудиятҳо, ки бояд бо қонун муқаррар гарданд ва онҳо ногузиранд, вобастагӣ дошта бошанд: а) барои эҳтироми ҳуқуқҳо ва нуфузи дигар одамон; б) барои муҳофизати амнияти давлатӣ, тартиботи ҷамъиятӣ, тандурустӣ ва маънавияти аҳолӣ. Ғайр аз ин дар ҳуҷҷати мазкур имконпазирини манъи амалҳои зидди инсондӯстонаю бадахлоқона – тарғиби ҷанг, ҳама гуна тазохурот ба манфиати бадбинҳои миллӣ, наҷодӣ ё динӣ, ки як навъ барангезандагиро ба таъйиз, душманию зӯрварӣ (моддаи 20) мемонанд, пешбинӣ гардидаанд. Тибқи моддаи 4-и Паймони байналхалқӣ доир ба ҳуқуқи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ танҳо чунин маҳдудсозихое иҷозат дода мешаванд, ки бо қонун муайян мегарданд ва ин ҳам танҳо ба он хотир аст, ки вай бо табиати ҳуқуқдон таҳкимёфта мувофиқ меояд ва ҳадаф аз он мусоидат кардан ба неқӯаҳволини умумӣ дар ҷомеаи демократӣ мебошад.

Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурати ҷорӣ кардани маҳдудсозии ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрвандро дар шароитҳои муайян бо мақсади нигоҳдории тартибот, ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои одамон ва дигар арзишҳои Тоҷикистони соҳибистиклол эътироф менамояд.

Маҳдуд кардани ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрванд танҳо бо мақсади таъмини ҳуқуқ ва озодии дигарон, тартиботи ҷамъиятӣ, ҳимояи соҳти конститутсионӣ ва таъминоти арзишҳои ҷумҳурӣ раво дониста мешавад.

Қисми 3-и моддаи 14-и Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Дар ин маврид Конститутсия маҳдудсозии ҳуқуқи озодиҳои мушаххасро пешбинӣ менамояд. Масалан, дар қисми 4-и моддаи 27 омадааст: «Шаҳсоне, ки аз тарафи суд ғайри қобили амал дониста шудаанд ва ё мувофиқи ҳукми суд дар ҷойҳои аз озодӣ маҳрумшудагон нигоҳ дошта мешаванд, ҳуқуқи дар интиҳобот ва раёйпурсӣ иштирок кардан надоранд».

Моддаҳои дар боло овардашуда ва дигар нуқтаҳои ба асосҳои маҳдудсозии ҳуқуқи озодиҳои инсон бахшидашудаи Конститутсия дар санадҳои алоҳидаи меъёрӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҷассум ёфта ва мушаххас гардонидани шудаанд. Масалан, тибқи қисми 5-и моддаи 8-и Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис ва фаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ки наҷодпарастӣ, миллатгароӣ, ҳусумат, бадбинии иҷтимоӣ ва мазҳабиро тарғиб мекунанд ва ё барои бо зӯри сарнагун кардани соҳтори конститутсионӣ ва ташкили гурӯҳҳои мусаллаҳ даъват менамоянд, манъ аст. Дар ин маврид Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин амалҳоро манъ карда, барои барангехтани ҷанги миллӣ, наҷодӣ, маҳаллӣ ё динӣ (моддаи 189), ғасби зӯрваронаи ҳокимият (моддаи 306), даъватҳои оммавӣ ба зӯрваронаи дигаргун соҳтани соҳти конститутсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (моддаи 307) ҷазоҳо пешбинӣ менамояд.

3. КОНСТИТУТСИЯИ (САРҚОНУНИ) ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА МАҚСАДҲОИ МАҲДУДСОЗИИ ҲУКУКУ ОЗОДИҲОИ ИНСОН ВА ШАҲРВАНД. Тавре пештар қайд гардид, Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳдудсозии ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрвандро танҳо бо мақсадҳои зерин раво меонад: таъмини ҳукуку озодиҳои дигар шаҳрвандон, таъмини тартиботи ҷамъиятӣ, ҳифзи соҳти конститусионӣ ва тамомияти арзии мамлакат. Ҳамаи ҳадафҳои зикршуда байни ҳамдигар алоқаманданд.

Маҳдудсозииҳо бо мақсади таъмини ҳукуку озодиҳои дигар шаҳрвандон ҷоришаванда бо амалишавии ӯҳдадорихон ҳар як одам – вайрон накардани ҳукукҳои дигар одамон бевосита алоқаманд мебошанд. Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон инсон ва ҳукуку озодиҳои ӯро арзиши олитарин эълон доштааст. Давлате, ки бо чунин масъулият ӯҳдадорӣ эътироф ва ҳимояи ҳукукҳои инсон ва шаҳрвандро ба зимман худ гирифтааст, ба ин ҳадафҳо бе маҳдудсозии амалӣ, ки бар зарари озодиҳои эълоншуда мебошанд, муваффақ шуда наметавонад.

Ҳукуку озодиҳои нисбиро дар асоси қонун метавон маҳдуд кард. Масалан, тибқи моддаи 22-и Конститутсия, ки ҳукуки дахлнопазирӣ манзилро таҳким мебахшад, ба ҷуз ҳолатҳои пешбиникардаи қонун ба манзил зада даромадани касе мумкин нест. Вале агар соҳиби манзил ҳукукҳои дигар одамонро вайрон кунад, муоинаи манзил аз ҷониби намояндагони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, бозрасҳои санитарно зидди сӯхтор мумкин аст.

Маҳдудсозииҳо бо мақсади таъмини тартиботи ҷамъиятӣ ҷоришаванда ба кӯшиши давлат баҳри ба ҳамаи шаҳрвандон аз ҷониби қонун додани кафолати мӯътадилӣ дар ҷомеа вобаста аст. Масалан, тибқи моддаи 29-и Конститутсия шаҳрванд ҳақ дорад дар маҷлис, гирдиҳамой, намоиш, раҳпаймоии осоишта, ки қонун муқаррар кардааст, ширкат варзад, Аммо ништирокдорони онҳо вазифадоранд, ки тартиботи ҷамъиятиро риоя кунанд. Баров навиҳои алоҳидаи ҳукукҷайронкунӣ, масалан, ташкили бетартибҳои оммавӣ, онҳо ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида мешаванд.

Маҳдудсозииҳо бо мақсади ҳимояи соҳти конститусионӣ ва тамомияти арзии мамлакат ҷоришавандаи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд аҳамияти муҳимтарин доранд. Тибқи моддаи 7-и Конститутсия давлат соҳибхитӣро, истиқлолият ва тамомияти арзии ҷумҳуриро таъмин менамояд. Дар ин маврид тарғиб ва амалиёти ҷудоандозӣ, ки ягонагии давлатро ҳалалдор мекунад, манъ аст. Ғайр аз ин маҳдудсозииҳои нисбат ба ҳуқуқ ба иттилоот ҷоришаванда бевосита бо ҳимояи соҳти конститусионӣ алоқаманданд. Чунинчӣ, ҳуқуқ ба озодии ахбор на танҳо бо ҳукуки дигар одамон ба махфӣ будани ҳаёти шахсӣ, сирри шахсӣ ву оилавӣ, инчунин ҳифзи сирри давлатӣ маҳдуд карда мешавад.

Мувофиқи моддаи 30 номгуи маълумотҳоеро, ки сирри давлатӣ доранд, қонун муайян мекунад.

Мафҳумҳои зеринро ба хотир гиред:

маҳдудсозии ҳуқуқҳои инсон, ҳуқуқҳои нисбӣ

Савол ва сӯрошҳо

1. Зери иборати "маҳдудсозии ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд" чиро мефаҳманд?

2. Дар ҷаҳони имрӯза қуввати гирифтани терроризми байналхалқӣ мақомоти давлатии ҳокимиятро маҷбур месозад, ки аз қумла баботи маҳдудсозии ҳуқуқҳои шахрвандон, масалан, касеъ кардани елоҳиятҳои хидмати махсус оид ба гуш кардани гуфтугӯҳои телефонӣ, назорати ба почтаи электронӣ, дастрасӣ ба суратҳисоби банкӣ, муқоинаи шахсӣ тафтирҳои гуногуи андешианд. Ба андешии Шумо, оё ин маҳдудсозии ҳуқуқҳои инсон?

3. Дар ҳақуқи ҳақуқҳои Чумҳурии Тоҷикистон кадом ҳақуқҳои умумӣ ва ҳақуқҳои маҳдудсозии ҳуқуқҳои инсон мешаванд?

4. Ин парраи бодикқит хонед: "Прокуратураи округи шаҳри Стурх (Швейцария) нисбати шахрванд А. оид ба дилеми аз ҷониби ӯ содир кардани якчанд ҷиноятҳои вазнин тафтишони мебурд. Барои гузаронидани экспертизаи тиббӣ якчанд тари мӯи шахрванд А. лозим шуд. Ӯ изҳор кард, ки сикх аст ва мувофиқи эътиқоди динӣ ба мӯйсарии қайҷӣ эҳтимоли мумкин нест, яъне ба андешии ӯ, гузаронидани ҷуни экспертиза ҷайрон кардани озоди эътиқоди динии ӯ аст". Ба андешии Шумо, оё ин вазъият ҷайрон кардани ҳуқуқи инсон аст? Чаро?

§10. НОРАВОИИ МАҲДУДСОЗИИ ҲУҚУҚУ ОЗОДИҲОИ ҶУДОГОНАИ ИНСОН ВА ШАХРВАНД ДАР ШАРОИТИ ВАЗЪИЯТИ ФАВҚУЛОДДА

1. МАҲУМИ ВАЗЪИЯТИ ФАВҚУЛОДДА ВА МАҲДУДСОЗИИ ҲУҚУҚИ ИНСОН. Ба ҷуз маҳдудсозии ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд, ки дар шароити муқаррарӣ раво аст, давлат метавонад ҳамчунин маҳдудсозии ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрвандро дар вазъиятҳои фавқулодда ҷорӣ намояд.

Одатан, вазъияти фавқулодда дар мамлакат дар ҳолатҳои, ки вазъияти фавқулодда ба ҳасти миллат ё шароити мӯътадилли эҳтиботи қаман (қисми) аҳоли, мавҷудияти худ давлат таҳдид мекунад ва амалҳои муқаррарии мақомоти давлатии ҳокимият барои ба танзим даровардани ҷуни вазъият кофӣ нестанд, ҷорӣ карда мешавад. Ҷуни таҳдидҳо аз инҳо бармеоянд: дигаргуниҳои ҷидди ҳаробиовари табиӣ (сӯхторҳо, обҳезиҳо, заминларзаҳо, гуруснагӣ, эпидемияҳо, ҳамлаи ҳайвонот ва ҳашароти зараррасон), омилҳои берунӣ (амалиётҳои ҷангии давлатҳои хориҷӣ), омилҳои дохилидавлатӣ (бадшавии вазъияти иқтисодӣ – иқтисодии аҳоли, муташанниҷ гардидани вазъии сиёсӣ дар ҷомеа). Дар ин маврид давлат баҳри ба эътидол овардани вазъияти баамаломеда ва бартарафсозии оқибатҳои манфии он бо мақсади нигоҳ доштани тартиботи ҷамъиятӣ дар қаламрави худ маҷбур аст, ки ҷораҳои фавқулодда бинад. Ин ҷораҳо дар навабаи аввал маҳдудсозии ҳуқуқи озодиҳои муайяни шахрвандон ва ба

зимман онҳо ӯҳдадорихои иловагиро пешбинӣ менамоянд. Одатан, ин маънии маҳдудсозии як қисми ҳуқуқи озодиҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ, пурзӯр кардани масъулияти маъмурий ва ҷиноиро дорад.

Вазъияти ғавқулодда чораҳои муваққатии бо мақсади таъмини амнияти шаҳрвандон ва давлат тълонгардида дар ҳолати ба амал омадани таҳдиди воқеӣ ба ҳаёти аҳолии мамлакат, ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд, истиқлолияти давлат ва тамомияти арзиш он аст.

2. ҚОНУНГУЗОРИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР БОРАИ МАҲДУДСОЗИҲОИ ҲУҚУҚҲОИ ИНСОН ДАР ШАРОИТҲОИ ВАЗЪИЯТИ ҒАВҚУЛОДДА.

Махсусиятҳои ҷорӣ намудани режими вазъияти ғавқулодда дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон ва маҳдудсозии ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрванд дар ин давра дар Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи режими ҳуқуқии вазъияти ғавқулодда» (аз 3 ноябри соли 1995), Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимояи аҳолии ва ҳудудҳо аз вазъиятҳои ғавқулоддан характери табиӣ ва технигендошта» (аз 15 июли соли 2004) ва дигар санадҳои меъёрӣ таҳким ёфтаанд.

Ҳангоми таҳдиди бевосита ба ҳуқуқи озодиҳои шаҳрвандон, истиқлолияти давлат ва тамомияти арзиш он ва офатҳои табиӣ, ки дар натиҷаи он мақомоти конституционии ҷумҳурӣ наметавонад ба таври муътадил фаъолият намояд, ҳамчун тадбири муваққатӣ барои амнияти шаҳрвандон ва давлат вазъияти ғавқулодда тълон мегардад.

Моддан 46-и Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон

Моддан 1-и Қонуни конституционӣ «Дар бораи режими ҳуқуқии вазъияти ғавқулодда» таркиби режими ғавқулоддаро ҳамчун чораи муваққатии мутобиқи Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон тълоншавандан пешбиниқунандан режими махсуси ҳуқуқии фаъолияти мақомоти давлатӣ, мақомоти худидоракунии маҳаллӣ, қорҳонаҳо, муассисаҳо, ташкилотҳо, ки дар амалисозии ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрвандон, ҳамчунин ҳуқуқҳои ашхоси юридикӣ маҳдудиятҳоро раво мебинанд ва ба зимман онҳо ӯҳдадорихои иловагӣ воменгузоранд, таҳким мебахшад.

Моддан 4-и Қонун «Дар бораи ҳимояи аҳолии ва ҳудудҳо аз вазъиятҳои ғавқулоддан характери табиӣ ва технигендошта» мафҳуми «вазъияти ғавқулодда»-ро ҷорӣ менамояд.

Вазъияти ғавқулодда ҳолати дар ҳудуди муайян дар натиҷаи садама, рӯйдоди хатарнокӣ табиӣ, фалокатҳо, офатҳои табиӣ ва ғайра ба амал омадааст, ки бовсе ҳаюкати одамон, зараррасонӣ ба саломатии онҳо ё муҳити зисти табиӣ, ҳисороти энёли моддӣ ва ҳалалдор шудани шароитҳои фаъолияти ҳаётии одамон мегардад ё гардидааст.

Қонун «Дар бораи режими ҳуқуқии вазъияти ғавқулодда» чунин шартҳои қорӣ қардани вазъияти ғавқулоддаро дар Тоҷикистон пешбинӣ менамояд: 1) ҳангоми офатҳои табиӣ, садамаҳо, ғалокатҳо, эпидемияҳо, ки ба ҳаёту саломатии аҳоли таҳдид мекунад; 2) ҳангоми вайронкуниҳои оммавӣ тартиботи ҷамъиятӣ, ки ба ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандон таҳдиди воқеӣ мекунад; 3) ҳангоми қўшишҳои ғасби ҳокимияти давлатӣ ё дигаргунсозии сохти конститутивонии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо роҳи зўрварӣ; 4) ҳангоми таъризу ба тамомияти арзии давлат, ки ба тағйир ёфтани сарҳадҳои он таҳдид мекунад; 5) ҳангоми зарурати барқарорсозии тартиботи ҳуқуқии конститутивонӣ ва ғавқулияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ.

Расми 8. Эпидагии инсон дар шароити ҳолатҳои ғавқулодда

Дар мамлакатҳои гуногун усулҳои худии қорӣ қардани режими вазъияти ғавқулодда мавҷуданд. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқи қисми дуюми моддаи 46-и Конститутсия ҳуқуқ дорад, ки дар тамоми қаламрави ҷумҳурӣ, ё дар маҳалҳои алқҳидан зери ҳатар қарордошта бо ғавқули пешниҳод қардани ғармон дар ин ҳусус ба тасдиқи ҷаласани якқояи Маҷлиси намояндагон ва Маҷлиси миллии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо огоҳсозии СММ вазъияти ғавқулодда зълон намояд. Мўҳлати вазъияти ғавқулодда 3 моҳ буда, дар сурати зарурат онро дароз қардан мумкин аст.

Қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароитҳои қорӣ қардани вазъияти ғавқулодда маҳдудсозии ҳуқуқу озодиҳои гуногунро пешбинӣ менамояд. Масалан, воқаста ба таҳдиди мавҷуда давлат метавонад режими маҳсуси қори қорхонаҳо, муассисаҳо, ташкилотҳо ро муқаррар кунад, яъне рўзи қорин баъзе қормандон (духтурон, ҳарбиён, қорқуновони милитсия) дароз мешавад, шаҳрвандони дигар (муаллимони мактабҳои таҳсилоти умумӣ, қормандони муассисаҳои томактабӣ ва дигар муассисаҳои таълимӣ) баръақсе метавонанд муваққатан ғавқулияти меҳнатии худро қатъ кунад. Дар чунин ҳолатҳо маҳдудсозии ҳуқуқҳо ба таҳсил, маҳфӣ будани муқотиба ва гуфтугўҳои телефони, озодии қойиғавқуни, ҳуқуқи иштирок дар қорабинии динӣ, ҳуқуқ ба гузаронидани ҷамъомадҳо, гирдиҳамонҳо,

намонишҳо, озодии сухан, ҳуқуқи истифода аз васоити ахбори умум ва боз бисёр ҳуқуқҳои дигар имконпазир аст.

Аммо чунин маҳдудиятҳо танҳо дар сурати мавҷудияти таҳдиди воқеӣ ва дар асоси қонун қорӣ мегарданд.

3.НОРАВОИИ МАҲДУДСОЗИИ ҲУҚУҚУ ОЗОДИҲОИ ҚУДОГОНАИ ИНСОН ВА ШАҲРВАНД ДАР ШАРОИТИ ВАЪЪЯТИ ФАВҚУЛОДДА. Баробари ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ки нисбати онҳо дар шароити ваъъяти фавқулодда аз ҷониби давлат қорӣ кардани маҳдудиятҳо мумкин аст, чунин гурӯҳи ҳуқуқу озодиҳои мавҷуданд, ки маҳдудсозии онҳо дар ягон шароит раво нест. Чунин ҳуқуқу озодиҳоро мутлақ меноманд.

Мутобиқи қонунгузориҳои байналмилалӣ қорӣ гардидани ваъъяти фавқулодда барои маҳдудсозии чунин ҳуқуқу озодиҳои шахсӣ (шаҳрвандӣ) асос шуда наметавонад: ҳуқуқ ба ҳаёт, ҳуқуқ ба дахлнопазирии шахсӣ, озодӣ аз шиканча ва дигар намудҳои муносибати бераҳмонаю ҷазодихӣ, озодӣ аз гуломӣ ва ҳолати озод набудан. Ин ҳуқуқҳо характери табиӣ дошта, маҳдуд карда намешаванд.

Мутобиқи моддаи 47-и Конститутсияи (Сарқонуни) Қумҳурии Тоҷикистон дар шароити ваъъяти фавқулодда ҳуқуқҳо ва озодиҳои дар моддаҳои 16,17, 18, 19, 20, 22, 25 ва 28 –и Конститутсия пешбинигардида маҳдуд карда намешаванд.

? *Моддаҳои зикршудаи Конститутсияи (Сарқонуни) Қумҳурии Тоҷикистонро бодикҳат ҳонед. Дар ин моддаҳо кадом ҳуқуқу озодиҳо таҳким бахшида шудаанд?*

Ҳамин тавр, ҳангоми ваъъяти фавқулодда давлат наметавонад, ки аз ҳимояи манфиатҳои шаҳрвандони дар хориҷа будааш даст кашад. Вай сарфи назар аз ваъъяти дохилии мамлакат вазирадор аст, ки нисбат ба онҳо ӯҳдадорҳои ҳудро ба ҷо орад. Аз ин рӯ, ҳуқуқ ба ҳимояи шаҳрвандони Қумҳурии Тоҷикистон дар тамоми давраи амали ваъъяти фавқулодда берун аз ҳудуди мамлакат низ (моддаи 16-и Конститутсия) боқӣ мемонад.

Сарфи назар аз қорӣ гардидани ваъъяти фавқулодда касе ҳақ надорад, ки ҳуқуқи баробарӣ дар назди қонун ва судро маҳдуд кунад. Давлат ҳуқуқу озодиҳои ҳар як одамро, сарфи назар аз миллат, наҷод, ҷинс, забон, зъғикоди динӣ, ақидаҳои сиёсӣ, маълумотноқӣ, ваъъи иҷтимоию амволӣ қафолат медиҳад, яъне дар шароити ваъъяти фавқулодда таъъиз низ раво нест (моддаи 17-и Конститутсия).

Дар шароити қорӣ гардидани ваъъяти фавқулодда ҳамчунин маҳдудсозии ҳуқуқ ба ҳаёт ва дахлнопазирии шахсият (моддаи 18-и Конститутсия), ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ ва кӯмаки адвокат (моддаи 19-и Конститутсия), фарзияи бегуноҳӣ (моддаи 20-и Конститутсия), дахлнопазирии манзил (моддаи 22-и Конститутсия), ҳуқуқ ба имқонияти шиносӣ бо ҳуҷҷатҳои вобаства ба ҳуқуқу манфиатҳои шахс (моддаи 25-и

Конститутсия) ва ҳуқуқ ба муттаҳидшавӣ (моддан 28-и Конститутсия) мумкин нест.

Мафҳумҳои зеринро ба хотир гиред:

вазъияти ғавқуллода, лаҳзаи ғавқуллода, ҳуқуқҳои мутлақ.

Савол ва супоришҳо:

1. Зери иборати «вазъияти ғавқуллода» чиро мефаҳманд? Он дар кадом ҳолатҳо дар мамлакат қарор карда мешавад?

2. Ба андешии Шумо, чаро дар шароитҳои вазъияти ғавқуллода маҳдуд кардани ҳуқуқу озодиҳои ҳақдогонии инсон ва шаҳрванд мумкин аст?

3. Маҳдудсозии ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандонро дар шароити вазъияти ғавқуллода кадом санадҳои қонунгузориши Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳким мебахшанд?

4. Ҳуқуқу озодиҳои мутлақи ба Шумо маълумро номбар кунед.

БОБИ 5

ҲУҚУҚҲОИ ИНСОН, СИЁСАТ ВА АҲЛОҚ:

ТАНОСУБ

§ 11. АФЗАЛИЯТИ ҲУҚУҚҲОИ ИНСОН НИСБАТ

БА СИЁСАТ

? *Схемаро бодикқат омӯед. Ба хотир оред, ки давлат чист? Таърифи шакли идоракунӣ, сохти давлатӣ ва режими сиёсиро гӯед.*

1. ШАХСИЯТ ВА ДАВЛАТ. Муносибатҳои байни давлат ва инсон бояд ба эҳтирому масъулиятнокӣ байниҳамдигарӣ асос ёбанд. Хар як одами дар давлати муайян зиндагикунанда ӯҳладор мешавад, ки қонуни асосӣ ва тартиботи ҷамъиятиро эҳтиром кунад ва риоя намояд. Аз ҷониби дигар, давлат бояд барои рушди мӯътадили ҷомеа шароитҳои муайян фароҳам созад. Дар назди вай вазифаҳои таъмини сулҳу осонӣ ва амният, ҳаёти шонстан аҳолии менстанд. Амалишавии ин вазифаҳо аз сиёсати давлат вобаста аст.

Сиёсат (дар забони юнонӣ polis – давлат) санъати идоракунии давлат, низоми муносибатҳои байни одамон бо бати ташкил намудан ва истифода кардани ҳокимият аст.

Сиёсат мундариҷа, моҳият ва вазифаҳои фаъолияти хар як давлатро муайян мекунад. Ҳаёти сиёсиро метавон ҳамчун яке аз соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ баррасӣ кард, зеро сиёсат бо роҳи иштироки инсон ё гурӯҳи одамон дар қорҳои давлатӣ амалӣ мегардад. Функсияи асосии сиёсати давлат ниғадорию эҳтиёт кардан ва инкишоф додани миллат, таъмини тамомияти арзиш давлат ва мӯътадили низоми давлатӣ, ҳимояи амният ва некӯаҳволии шаҳрвандони худ мебошад.

Хар як давлат барои амалисозии манфиатҳои миллии сиёсати дохилӣ ва берунӣ пеш мебарад. Сиёсати дохилӣ бо ҳалли вазифаҳои ҷамъиятии дохилӣ вобаста буда, ҳалли масъалаҳои соҳтмони давлатӣ ва низоми идоракунии давлатӣ, инкишофи муносибатҳои ҷамъиятӣ, болоравии некӯаҳволӣ, сифат ва давомнокии зиндагии аҳолии, таҳкими амният ва тартиботи ҳукукиро дар назар дорад. Сиёсати берунӣ фаъолияти давлат дар арсаи байналмилалӣро, ки бо муносибати байни давлатҳо (пеш аз ҳама давлатҳои ҳамсоя) вобаста аст, бо мақсадҳои ҳимояи манфиатҳои умумидавлатӣ, таъмини амнияти давлат, мустаҳкамшавии мавқеи он дар ҷаҳон ва пурзӯршавии таъсираш ба равандҳои ҷаҳонии иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҳарбӣ-сиёсӣ фаро мегирад.

Аммо сиёсати ҳам дохилӣ ва ҳам берунӣ хар як давлат мақсадҳои умумӣ дорад, ки онҳо таъмини рушди ҳамачонибан инсон ва фароҳам овардани шароитҳо барои эҳтиром ва амалисозии ҳукуку озодиҳои асосии ӯ мебошад.

Афзалиятнокӣ ҳукукҳои инсон нисбат ба сиёсат чунин маъно дорад, ки ҳамаи дигаргунсозҳои давлатӣ ва ислохот бояд ба манфиати беҳбудӣ ҳаёти инсон сурат гирифта, ҳукуку озодиҳои ӯро қоста нагардонанд. Тамомни фаъолияти давлат бояд ба амалисозии ҳукукҳои инсон, таъмини манфиатҳои ӯ ниғаронида шавад. Бинобар ин функсияҳои сиёсии давлат дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ: иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва ғайра амалӣ мегарданд. Дар замони ҳозира сиёсати давлат бояд ба принципҳои инсондӯстӣ ва эҳтироми ҳукукҳои инсон асос ёбад, ки ин бешак, ба инкишофи мустаҳкамшавии сулҳ ва амният дар рӯи Замин мусоидат мекунад.

Аммо афзалиятнокӣ инсон ва ҳукуку озодиҳои ӯ чун арзиши олии нисбат ба сиёсати давлат таърихан на ҳамеша амалӣ мегарданд. Масалан, дар давлатҳои гуломдорӣ ва феодалӣ сиёсат манфиати танҳо табақаҳо ва синфҳои

Расми 9. Сиёсат, ахлоқ, ҳуқуқи инсон

ҳукмронро тачассум мекард. Чунин давлатҳо арзишнокии шахсиятро умуман эътироф намекарданд ва ҳуқуқҳои инсон бошанд, моҳияти табақавӣ доштанд. Қисмати асосии аҳолии аз ҳуқуқ озодиҳои оддӣ маҳрум буд. Чунончи, гуломдор гуломро метавонист бихарад, бифурӯшад ва ҳатто бикушад.

Бинобар ин сиёсат ба зӯроварию маҷбурозӣ асос ёфта буд. Таърих бисёр мисолҳои амиқан ғалати сиёсати давлатҳоро мелонад, ки ба талафоти ҷонӣ ва азобу уқубатҳои одамон оварда расондаанд.

Дар ҷаҳони имрӯза амалӣсозӣ ва ҳимояи ҳуқуқҳои озодиҳои инсон аз навъи давлат, сиёсати давлатӣ ва режими сиёсӣ вобаста аст.

2. РЕЖИМИ СИЁСӣ ВА ҲУҚУҚҲОИ ИНСОН. Зери мафҳуми режими сиёсӣ давлат маҷмӯи усулҳо ва методҳои фаҳмида мешаванд, ки бо ёрии онҳо мақомоти давлатӣ ҳокимияти сиёсӣ ба онҳо мансуббударо амалӣ мегардонанд. Ҳамагуна режими сиёсӣ механизмҳои муносибатҳои байниҳамдигарии ҳокимият: ҷомеа (халқ) ва шахсият (шаҳрванд), қафолатҳои ҳуқуқҳои озодиҳои инсон ва шаҳрвандро тачассум менамоянд.

? *Ба хотир оред, ки кадом навъҳои режимҳои сиёсӣ ба Шумо маълуманд?*

Олимони се навъи асосии режимҳои сиёсиро ҷудо мекунанд: тоталитарӣ, авторитарӣ ва демократӣ. Ба режими сиёсӣ тоталитарӣ ҳукмронии комили ҳокимият бар ҷомеа ва шахсият, назорати ҳамаро фарогиранда ба шаҳрвандон аз ҷониби давлат характернок аст.

Тоталитаризм (аз лот. *Totalis* –ғумии) режими сиёсӣест, ки дар он мақомоти ҳокимияти давлатӣ ба ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ бо фарогирии ҳаёти шахсии ҳар ва олам назорати ҷурра мегаранд.

Ҳангоми режими сиёсӣ тоталитарӣ ҳуқуқҳои инсон қатъиян маҳдуд мешаванд; ҳокимият дар даст табақан ҳукмрон, ки соҳиби ҳизбӣ-давлатиро роҳбарӣ мекунад, ҷамъ меояд; тақсими ҳокимият ба рӯиҳа рад карда мешавад; идоракунӣ ба таври максималӣ муттамаркас мегардад; интиҳобот гузаронида шавад ҳам, аҳамияти воқеаи надорад; гуногунандешии сиёсӣ бо ҳукмронии як ҳизб иваз мешавад; идеологияҳои муҳолифи идеологияи расмӣ манъ мегарданд; афкори дигар таъқиб мешавад; масъулиятнокии давлат дар назди шаҳрванд эътироф

намегардад; шаҳрвандон дар механизми умумии давлат чун “меҳаки оддӣ” баррасӣ мешаванд.

? *Мисолҳои таърихӣ ба Шумо маълуми режими сиёсии тоталитариро ба хотир оред ва гуед. Ба андешаи Шумо, оё дар даврони режими тоталитарӣ афзалиятнокӣ ҳуқуқҳои инсон нисбат ба сиёсат амалӣ мегардад?*

Режими сиёсии авторитарӣ бо ҳокимияти бемаҳдуди як одам ва ё гурӯҳи одамон ба шаҳрвандон бо нигоҳдории озодии нисбии шахсият ва ҷомеа дар соҳаҳои ғайрисиёсӣ, масалан, дар иқтисодиёт ва фарҳанг фарқ мекунад.

Авторитаризм (аз лот. *Auctoritas* – ҳокимият, таъсир) режими сиёсест, ки дар он ҳокимият дар дасти як одам (диктатор) ё гурӯҳи одамон ҷамъ омада, он бо мавҷудияти назорат аз ҷониби давлат пеш аз ҳама ба соҳаи сиёсӣ хarakterноқ мебошад.

Дар даврони режими сиёсии авторитарӣ ҳаман рӯкҳои ҳокимият дар дасти як мақомоти давлатӣ ё одам (диктатор) ҷамъ меоянд; тақсимоати ҳокимият ғайрӣ намешавад; идоракунии давлат муттамаказ аст; фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ ва созмонҳои муҳолифин дар сурати мутобиқат нақардани манфиатҳои онҳо бо манфиатҳои ҳизби ҳукмрон манъ карда мешаванд; фаъолияти васоити ахбори омма зери назорати давлат аст.

? *Мисолҳои таърихӣ ба Шумо маълуми режими сиёсии авторитариро ба хотир оред ва гуед.*

Дар давран режими сиёсии авторитарӣ ҳуқуқи озодии инсон ва шаҳрванд, алаҳқусус дар соҳаи сиёсӣ, ба таври назаррас маҳдуд мегарданд. Ҳатто агар ҳуқуқи озодии инсон, масалан, дар соҳаҳои иҷтимоӣ ё фарҳангӣ эътироф шуда, аз ҷониби давлат дар қонунгузорӣ таҳким ёбанд ва қисман амалӣ шаванд ҳам, дар воқеият манфиатҳои элитаи сиёсии ҳукмрон назар ба ҳуқуқҳои ҳар як шахсияти алоҳида бартарӣ доранд.

Бар фарқияти режимҳои сиёсии тоталитарӣю авторитарӣ барон режими сиёсии демократӣ эътироф ва амалишавии воқеии ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрванд дар сатҳи стандартҳои байналмилалӣ ва масъулияти байниҳамдигарии давлат ва шаҳрвандон ҳос аст.

Демократия (аз юнонӣ *demos* – халқ, *cratos* – ҳокимият) режими сиёсест, ки ба эътирофи халқ ҳамчун манбаи ҳокимият, ҳуқуқи он барои иштирок кардани дар ҳалли қарорҳои давлатӣ дар ҳамбастагӣ бо дигарон инсон ҳуқуқи озодӣ, амалишавии назорати ҷомеа (аксарият) бар ҳокимият бунёд ёфтааст.

Дар даврони режими сиёсии демократӣ инҳо эътироф мешаванд ва амалӣ мегарданд: принсипҳои давлати иҷтимоӣ, ҳуқуқбунёд ва дунавӣ; нақши воқеии конституция бо роҳи демократӣ қабулшуда ҳамчун асоси ҳуқуқии тартиботи ҳуқуқии мавҷуда; идоракунии давлат дар асоси ба рӯкҳои тақсим кардани ҳокимият; озодии фаъолияти ҳаман ҳизбҳои, ки

зӯровариро пеша намекунад; аҳамияти воқеии сиёсии интихобот ва дигар шаклҳои иштироки шахрвандон дар раванди сиёсӣ.

Эҳтироми ҳуқуқҳои инсон, таъминот ва ҳимояи онҳо самти афзалиятноки фаъолияти давлати демократӣ мебошад. Шахсият имконият дорад, ки дар идоракунии давлат фаъолона иштирок намояд. Ба ин тарик, ба режими сиёсии демократӣ амалисозии принципҳои зерин хос аст: баробарӣ; озодии афкор ва суҳан, озодии интихобот; тақсимшавии ҳокимият; озодии иқтисодӣ; ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон.

? *Принципҳои зикршудаи демократияро баррасӣ намоед. Ба андешаи Шумо, оё ин принципҳои афзалиятнокии ҳуқуқҳои инсонро нисбат ба сиёсат таҷассум мекунанд?*

3. МУХТОРИЯТИ ШАХСИЯТ ВА ҲУҚУҚҲОИ ИНСОН. Давлат, ҷомеа ва шахсият вобастаи ҳамдигаранд ва бе якдигар вуҷуд дошта наметавонанд. Муносибатҳои одам ва давлат тавассути амалисозӣ ва ҳимояи ҳуқуқи озодиҳо ва иҷрои ӯҳдадориҳои тарафайн сурат мегиранд.

Давлат ба худ ӯҳдадорӣ мегирад, ки ҳуқуқҳои инсонро эътироф менамояд, таъмин мекунад ва ҳимоя месозад. Ҳар як одам низ барои рафторҳои худ масъул аст ва дар назди давлату ҷомеа ӯҳдадориҳоиро ба ҷо меорад.

Фаъолияти давлатро мухторияти шахсият метавонад маҳдуд созад, амалишавии ҳуқуқи озодиҳои ҷудоғонаи одам низ бо қонуни давлат маҳдуд карда мешаванд. Мухторияти (сохибхитиёрӣ) шахсият чунин маъно дорад, ки одам дар фаъолияти худ, дар интиҳоби рафтор озод аст. Чунин соҳаҳои фаъолияти ҳаётии инсон мавҷуданд, ки масалан, амалисозии озоди эътиқоди динӣ, ба онҳо ҳеч кас, ҳатто давлат ҳам, ҳуқуқи даҳлат кардан надорад. Яъне ҳудудҳои фаъолияти давлатӣ аҳамияти махсус доранд, давлат наметавонад, ки бевосита ба ҳаман ҳуқуқҳои инсон таъсир расонад.

? *Схемаро бодикқат омӯzed. Фикр кунед, ки муносибати байниҳамдигарии шахсият, ҷомеа ва давлат чӣ навъ амалӣ мегарданд?*

Мафҳумҳои зеринро ба хотир гиред:

сиёсат, режими сиёсӣ, тоталитаризм, авторитаризм, демократия.

Савол ва супоришҳо

1. *Сиёсат чист ва ҳадафҳои асосии сиёсати имрӯза қадомҳоянд? Шумо маълуми иборати афзалиятнокии ҳуқуқҳои инсон нисбат ба сиёсатро чӣ тавр мефаҳмед?*

2. *Режимҳои асосии сиёсиро намбар карда, онҳоро тавсиф бахшед.*

3. *Ба андешаи Шумо, дар давраи қадом режимҳои сиёсӣ ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд беиштар вайрон карда мешаванд? Ҷавоби худро бо далелҳо исбот кунед.*

4. *Ба фикри Шумо, дар ҷаҳони имрӯза чаро аксари давлатҳо барои барқароршавии демократия мекӯшианд?*

5. *Ин гуфтаи Арастуро хонед: “Ҳадафи сиёсат некӯаҳвалии умум аст: халқ ва ҳокимият бояд ба қонун итоат кунанд”. Ин андешаи файласуфро Шумо чӣ гуна мефаҳмед?*

6. *Пораи зеро аз китоби файласуф ва ҳуқуқшиноси рус И.А.Илин “Мусалламаҳои ҳокимият” хонед: “Сиёсат ба одам ҳокимият медиҳад, вале на барои зишткорию зулму истибдод... Ҳеҷ чизи фақиртаре аз сиёсатмадори бевҷдонӣ бемасъулият нест... Вай тарсуи азалиест, ки комёбии сиёсӣ ба даст оварда наметавонад. Ва ҳеҷ чизи хатарноктару зараррасоне чун сиёсатмадори беқалб нест. Гирди нами ӯ метавонад шӯру мағия ва ҳаёҳуӣ ба амал ояд, ки нодонҳо ва бадкорон онро чун “шӯҳрат” қабул мекунанд. Аз гирди ӯ метавонад дарёи хун чорӣ шавад: аз вай метавонад харобиҳои даҳшатнок ва азобу уқубатҳо ба амал оянд; вале ӯ барои халқи худ роҳҳои таърихиро пайдо карда наметавонад”. Шарҳ диҳед, ки Шумо ин суханонро чӣ гуна мефаҳмед?*

§12. АРЗИШҲОИ АХЛОҚИ ВА ҲУҚУҚҲОИ ИНСОН

1. МЕЪЁРҲОИ АХЛОҚ ВА МЕЪЁРҲОИ ҲУҚУҚ. Муносибатҳои байни одамон дар ҷомеа бо низоми меъёрҳои иҷтимоӣ ба танзим дароварда мешавад, ки асоситарини онҳо меъёрҳои ахлоқ ва меъёрҳои ҳуқуқӣ мебошанд. Дар меъёрҳои ахлоқӣ тасаввурот дар бораи некию бадӣ, адолату эътибор, шарафу шафқат ифода ёфтаанд. Меъёрҳои ахлоқ маҳсули рушди таърихӣ инсоният мебошанд, онҳо дар рафти муборизаҳо бо бадӣ, барои барқарорини некию инсондӯстдорӣ, бахту саодати одамон ташаккул ёфтаанд. Ба сурати умум мундариҷаи ахлоқ дар “Қондан тиллоӣ”, ки ҳанӯз дар Юнони қадим, Ҳиндустону Чин маълум буд, ифода ёфтааст: “Нисбат ба дигарон тавре рафтор намое, ки нисбат ба ту низ чунин рафтор кунанд”.

Меъёрҳои ахлоқӣ (маънавий) дар афкори ҷамъиятӣ тархрезӣ гардида ва бо ҳуди ҳамин афкор аз вайронӣҳо эмин монда, чун қонда, бар асари мӯътақидии шахсӣ ва одатҳои одамон ба ҷо оварда мешаванд. Меъёрҳои ҳуқуқ аз ҷониби давлат муқаррару тасдиқ мегарданд ва бо меъёрҳои ахлоқ алоқамандии зич доранд. Чунончи, масалан, панди бузургон “Ҳуқуқ санъати некию адолатнокӣ” алоқамандии таркибии ҳуқуқ ва ахлоқро бозгӯ мекунад, ки мувофиқи ин муқаррарот қонунҳо бояд бо адолатона ва инсондӯстона бошанд.

Меъёрҳои умуминсонии ахлоқ арзишҳои маънавианд. Ҳуқуқҳои инсон бо арзишҳои ахлоқӣ алоқамандии зич доранд. Мафҳумҳои мазкур ё якдигарро пурра месозанд, ё дар ҳамбастагӣ аҳамияти умумиро молиқанд. Вақте суҳан дар боран эҳтироми ҳуқуқу озодиҳои инсон меравад, дараҷаи инкишофи муносибатҳои ахлоқӣ дар ҷомеа дар назар дошта мешавад, ки бо ҳуқуқҳои инсон бевосита алоқаманданд. Ҳуқуқҳои инсон низ арзише махсус мешаванд, ки дигар категорияҳои ахлоқиро муттаҳид месозанд.

Арзиш гуфта ҳамаи он чиро меноманд, ки рӯҳияи мусбат дошта, ҳамчун некӯаҳволӣ, накӯкорӣ, кӯмак ва зарурат баррасӣ мешавад.

Арзишҳо идеалҳои аз ҷониби умум эътирофшудаи маънавие мебошанд, ки инсоният ба онҳо муваффақ шуда, дар шуури ҷамъиятӣ таҷассум сохтааст.

Арзишҳо тавачҷӯхро ба худ ҷалб карда, ҳамчун сарват ва манфиат баррасӣ мешаванд ва тамоми соҳаҳои фаъолияти ҳаёти одам ва ҷомеаро фаро мегиранд. Онҳо мувофиқсозандаи манфиатҳои шахсият ва ҷомеа, таъминкунанда ва болобарандаи шаъну эътибори инсон, нигоҳдорандаи тартиботи ҷамъиятӣ мебошанд.

2. ҲУҚУҚИ ИНСОН ҲАМЧУН АРЗИШИ УМУМИНСОНӢ

Ҳуқуқи инсон арзиши бузургтарини маънавӣ мебошад. Он чун арзиши умуминсонӣ аз ҷониби тамоми ҷомеаи ҷаҳонӣ эътироф шудааст.

Мундариҷаи ҳуқуқу озодиҳои инсонро чун арзиши маънавӣ як силсила категорияҳои ахлоқӣ муайян мекунанд, аз ҷумла: инсондӯстӣ, озодӣ, адолат, шаъну эътибор, вичдон, поквичдонӣ ва ғайра. Масалан, ҳуқуқ ба ҳаёти шахсӣ, дахлнопазирӣи манзил, махфияти муқотибот ба меъёрҳои ахлоқии ҳалимӣ, раҳмдилӣ, боодобӣ асос ёфтаанд. Дар озодӣ аз шиканҷа ва муносибатҳои ғайринсонии зolimонаю ҷазодиҳӣ арзишҳои маънавӣ-инсондӯстонаи ҳамдардӣ ва инсонгарой ниҳонанд. Дар ҳуқуқи ҳимояи баробарӣ аз ҷониби қонун ва баррасии одилонаи судӣ мафҳумҳои маънавӣи баробарӣ, боварӣ, кӯмаку дастгирӣ, худидоракунӣ мавҷуданд. Озодии афкор, вичдон, дин, эътиқод ба хирадмандӣ, мулоҳизакорӣ, зиёӣ будан, ҳуқуқ ба таъминоти иҷтимоӣ ба раҳму шафқат, саховатмандӣ ва адолат асос меёбанд.

? *Арзишҳои ахлоқии ба Шумо маълуми бо ҳуқуқҳои инсон алоқамандро ба хотир оред.*

Инсондӯстӣ чараёни афкори ҷамъиятшиест, ки дар даври Эҳё пайдо шуда, арзишмандии ҳар як шахсияти инсонро таҳким бахшидааст ва чунин арзишҳои ахлоқиро муайян кардааст, ки ҳуқуқҳои инсонро таъмин ва ҳимоя мекунанд: шаъну эътибор, вичдон, маънавият, озодӣ, баробарӣ, ҳамраъӣ. Инсондӯстдорӣ, волияти мақоми иҷтимоии инсон ва ҳимояи манфиатҳои вай ба пайдошавии худӣ категорияи «ҳуқуқҳои инсон» оварда расондааст. Даст кашидан аз ғояҳои гуманизм, инсондӯстдорӣ ба футурравӣю пошхӯрии олами ба инсоният маълум ва ҳамаи арзишҳои умуминсонии ба он таъкидананда оварда мерасонад.

Ҳамаи одамон озоданд. Озодӣ яке аз арзишҳои ахлокии умуминисонист, инсонияти ба амал баровардани ҳамаи чораҳоест, ки ба каси дигар зарар нарасад. Файласуфи машҳури Юнони қадим Сукрот (солҳои 470-399 то мелод) ҳаёти худро ба он бахшидааст, ки озодии суҳанро соҳиб шуда, мувофиқи эътиқоди худ амал намояд.

Озодии инсон бисёрҷабҳа аст, вай ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ва ҳар як шахсияти алоҳидаро фаро мегирад. Аммо озодӣ мутлақ шуда наметавонад, чунки он ба ҳар кас тааллуқ дошта бошад ҳам, одамон дар ҷомеа зиндагӣ мекунанд. Сарфи назар аз он ки озодӣ арзиш аст, инсоният ҳанӯз аз замонҳои қадим ба ҳулосаи зарурати маҳдудсозии он бо мақсади нигоҳдошти неқӯаҳволии умум, назорати муносибатҳои байни одамон, ҳамчунин қафолатҳои он расидааст. Озодӣ дар мустақилияти шахсият ифода меёбад, вале амалҳои мустақилонаи одам бояд оқилона бошанд ва ба дигар одамон зараре нарасонанд. Дар назди ҳар як шахсият чунин вазифаи маънавӣ менамояд: “Ман соҳибхитиёрии худро маҳдуд месозам, то ки қарзи хешро дар назди дигарон ба ҷо орам, ҳуқуқҳои дигаронро эҳтиром кунам, нисбати дигарон ноадолатӣ накунам, ба неқӯаҳволии онҳо мусоидат намоям”.

Адолатнокӣ категорияи ахлокии бевосита бо ҳуқуқҳои инсон алоқаманд аст, зеро он маънии баробариро ифода мекунад. Ҳамаи одамон гуногунанд, аммо онҳо бобати ҳуқуқҳо ва шаъну эътибори худ баробаранд. Адолатнокӣ татбиқи мавзунияти ҷаҳонӣ дар рӯи Замин, ҳолати баробармувозинатин ҷомеа аст, ки дар он ҳар кадоме ба ҳар нафар ҳизмат мерасонад, “чизи худро” мефишорад. Моҳияти маънавии адолатнокӣ се қондан асосӣ муайян мекунад: “ростгӯю ростқавл бош”, “ба нафари дигаре зарар нарасон”, “ба ҳар кас чизи худашро деҳ”. Адолатнокӣ сатҳи неқӯаҳволии ҳаёт ва пешрафти ҷомеаро таҷассум менамояд, рушди давлат ва давлатдориро таҳким мебахшад ва чун асоси маънавии мақоми инсон, ҳуқуқи озодиҳои ӯ хизмат менамояд.

 Ба суфтаи Аристотел, “адолатнокӣ як навъ либёте байни барзиёдӣ ва камӣ аст. Беадолатӣ зараррасонист, дар навбати худ зарари ӯро аз неқӣ аст. Ба худ додани хисси зиёди неқӣ ба қисми камӣ бадӣ беадолатист”. Шумо ба маънии ин суфтаи Аристотел сарфаҳм мерасед?

Шаъну эътибор ва қадру қимат категорияҳои муҳимтарини маънавӣ ва ахлоқие мебошанд, ки муносибати боэҳтиромонаро ба ҳар як одам, сарфи назар аз хизматҳо, мавқеи ҷамъиятӣ, мансубияти миллӣ ё эътиқодмандӣ аз ҷониби дигар одамон, ҳамчунин ҷомеа ва давлат дар назар дорад. Шаъну эътибори инсонро ба андозаи баробар ҳам тифли навзод, ҳам ҷинойткор ва ҳам шаҳрванди қаторӣ соҳибанд. Дар давлатҳое, ки беҳокимиятӣ, қашшоқӣ, беконунӣ ҳукмронанд, дар бораи шаъну шараф ва қадру қимати инсон суҳан гуфтаи ҳам нашомад. Эҳтироми қадру қимати инсон дар тамоми низомии ҳуқуқҳои инсон ва ба андозаи боз ҳам

равшантару пурчилотар дар чунин ҳуқуқҳо, чун ҳуқуқ ба дахлнопазирии кадрӣ қимат ва обрӯю нуфуз, ҳуқуқ ба ном, ба ҳаёт, ба манъи шикаста, муносибату ҷазодихии гайриинсонӣю пастзанандан шаъну эътибор, ба манъи гуломдорӣ ва меҳнати маҷбурӣ, ба ҳаёти шахсӣ, ба зиндагии шонста ва гайра таҷассум меёбанд.

Байни арзишҳои ахлоқие, ки ба ҳуқуқҳои инсон муносибати бевосита доранд, инҳоро ҷудо кардан мумкин аст: ҳақиқат, вичдон, поквичдонӣ, муҳаббат, саодат ва бисёр арзишҳои дигар. Вичдон эҳсоси ботинӣ, чунин рӯҳияи инсон аст, ки имконият медиҳад, некию зишти, хубию бадӣ, адолатнокию беадолатӣ фарқ карда шавад. Ин ҳамон нидои даруниест, ки ба одам кӯмак мекунад, дар асоси тасаввуротҳои умумии маънавӣ ин ё он тарзи рафторро интихоб намояд. Бо мафҳуми вичдон категорияи ахлоқии поквичдонӣ – муносибати бомасъулиятонаи одам ба муҳит, атроф, одамон, қор, ӯҳдадорихон ба зимман ӯ гузашташуда дар назди ҷомеа ва давлат зич алоқаманд аст. Муҳаббат низ ҳамчун арзиши ахлоқӣ баррасӣ мешавад. Дар муҳаббат мундариҷаи ғамхорӣ, муносибати бозхиромона ба нафар: ба одам, ба наздикон ва пайвандон, ба табиат, ба Ватан ва гайра таҷассум меёбад.

Арзишҳои ахлоқӣ ба ҳуқуқҳои инсон барои таъмини манфиатҳои инсон хизмат карда, баъри бунёди ҷомеаи инсондӯстона заминҳои фароҳам месозанд.

3. ҚОНУНГУЗОРИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА АРЗИШҲОИ АХЛОҚӢ. Ҳуқуқҳои инсон ибтидои маънавӣ дошта, аз меъёрҳои ахлоқӣ бармеоянд, аммо онҳо чун дар меъёрҳои ахлоқӣ дар меъёрҳои ҳуқуқӣ низ таҳким меёбанд. Бисёр вақт санадҳои қонунгузорӣ категорияҳои маънавию инъикос мекунанд. Чунончи, дар Эълониҳои умумии ҳуқуқи башар гуфта шудааст, ки ҳамаи одамон соҳиби “ақл” ва “вичдон” мебошанд ва нисбати якдигар бояд дар рӯҳияи “бародарона” рафтор намоянд. Дар Конвенсия дар бораи ҳуқуқҳои кӯдак мафҳумҳои “хушбахтӣ” ва “муҳаббат” ҳастанд.

Дар қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон арзишҳои ахлоқӣ чун қисми таркибии ҳуқуқи озодихон таҳкимёфтаи инсон ва чун қасдҳои ҳимояи онҳо баромад мекунанд. Чунончи, дар моддаи 1-и Конститутсияи чунин нишондодҳои категорияҳои ахлоқӣ чун “зиндагии арзанда” ва “инкишофи озодона”, дар моддаи 5- “қадр” ва “номус”, дар моддаи 17- “баробарҳуқуқӣ”, дар моддаи 34 – “ғамхорӣ” ва гайра мавҷуданд.

Дар қонунгузорию миллии оилавӣ ва граждании истилоҳи ҷуброни ҳисороти (зарари) ахлоқӣ истифода шуда, дар қонунгузорию ҷиноятӣ чунин приисипҳои маънавӣ чун адолатнокию ва инсондӯстӣ таҳким ёфтаанд, масъулият барои рафтори бадахлоқонаи одам, ҳамчунин барои содир кардани ҷиноятҳо бар зидди озодии шахсӣ, паст задани шаъну эътибор ва кадрӣ қимат, масалан, барои дуздидани одам, гайриқонунӣ маҳрум кардан аз озодӣ, зархарид кардани одамон барои истисмор, гайриқонунӣ ҷойгузин сохтан дар бемористони касалиҳои рӯҳӣ, маҷбурсозӣ, тӯҳмат, таҳқир кардан пешбинӣ шудааст.

Ҳамаи нисолҳои овардашуда ба ҳамбастагии зичи меъёрҳои ахлоқ ва меъёрҳои ҳуқуқ далолат мекунад. Мафҳумҳои ахлоқ бо категорияҳои ҳуқуқӣ омехта шуда, аҳамияти аслии худро гум намекунад. Ҳуқуқҳои инсон ҳамчун соҳаи яқдигарро пурракунадан ҳуқуқ ва ахлоқ баромад мекунад.

Мафҳумҳои зеринро ба хотир гиред:

меъёрҳои ахлоқ, меъёрҳои ҳуқуқ, арзишҳо.

Савол ва супоришҳо:

- 1. Фарқияти байни меъёрҳои ахлоқ ва меъёрҳои ҳуқуқ аз чӣ иборат аст?*
- 2. Арзишҳои ахлоқӣ чистанд? Арзишҳои ахлоқии ба Шумо маълумро номбар кунед.*
- 3. Кадом арзишҳои ахлоқӣ асоси ҳуқуқи озодиҳои инсонро ташкил медиҳанд?*
- 4. Ин гуфтаҳоро бодикҳат хонед: "Озодӣ ҳуқуқи шахрванд ба мустақилият аст, ки барои ҷомеа зараррасон нест" (Ҷ. Милл); "Озодӣ ва ӯҳдадорӣ ҳама дар назди ҷомеа бо ҳам сахт алоқаманданд" (Сперанский). Ба андешаи Шумо, ҳамаи ин гуфтаҳоро чӣ муттаҳид месозад? Суҳан дар бораи кадом арзиши ахлоқӣ меравад, ки асоси ҳуқуқҳои инсонро ташкил медиҳад?"*

БОБИ 6

ҲУҚУҚҲОИ ИНСОН ДАР ШАРОИТИ ТАШАККУЛҶИИ ДАВЛАТИ ҲУҚУҚБУНҶИИ ИҶТИМОӢ ВА ҶОМЕАИ ШАХРВАНДИ

§ 13. ҲУҚУҚҲОИ ИНСОН ВА ДАВЛАТИ ҲУҚУҚБУНҶИИ

1. ДАВЛАТИ ҲУҚУҚБУНҶИИ: МАФҲУМ, УНСУРҲО, АЛОМАТҲО.

Ғояҳои инсондӯстӣ, адолатнокӣ, зарурати эътироф ва таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон барои пайдоиш ва инкишофи назарияи давлати ҳуқуқбунёд муайянкунада гаштаанд. Проблемаи давлати ҳуқуқбунёд, ки бисёр вақт бо номҳои "давлати қонунгузорӣ", "давлати тартиботи ҳуқуқӣ" ва ғайра низ ёд мешавад, тавачҷӯхи одамони пешқадам, мутафаккирони рӯшанфикри дунёи қадим, асрҳои миёна ва замони ҳозираро ҳамеша ба худ ҷалб мекард ва мекунад. Ғояҳои дар хусуси нақши қонун дар давлат, таносуби қонун ва ҳокимияти давлатӣ ханӯз Афлотун, Арасту, Полибий, Сисерон, Сенека ва дигар файласуфон баён кардаанд. Чунинчи, Афлотун навиштааст: "Ман фанони давлатеро мебинам, ки дар он қонун қувва надорад ва зерин ҳокимияти қадомест. Он ҷое, ки қонун фармонфармон ҳокимон аст ва онҳо ғуломони қонунанд, ман наҷоти давлат ва ҳама гуна хайру саховатро мебинам, ки худро метавонанд ба давлат ато бикунанд".

Арасту таъкид мекард, ки “конун бояд ба хама ҳукмронӣ кунад”, арбоб сиёсии Рим Сисерон низ принсипи ҳукукиеро баён карда буд, ки тибқи он бояд хама “зери таъсири конун қарор мегирифтанд, набалки танҳо баъз шахравандони алоҳида”.

Ғояҳои давлати ҳуқуқбунёд дар асрҳои XVIII-XIX дар асарҳои Ч.Локе, Ш.Л.Монтеске, Ж.Ж.Руссо, И.Кант ва олимони дигар инкишоф дода шуданд.

Чунончи, файласуфи бузурги немис Иммануил Кант барои давлат зарурати таъя овардан ба конун ва тибқи он амал карданро таъкид намудааст. Ба гуфтан Кант, давлат ба сифати иттиҳоди одамони зиёди тобон конун баромад карда, он ҷо қондае амал мекунад, ки тибқи он конунбарор нисбати халқ он чиро, ки худ халқ нисбати ҳеш ба ҷо намеорад, ҳал

Расми 10. Сарфи базар аз наҷод ҳамаи мо баробарем

карда наметавонад. Агар давлат худро аз принсипи мазкур, аз риояи ҳуқуқу озодиҳо қанор гирад ва ҳимояи қонунҳоро таъмин накунад, вай ноғузир эҳтирому боварии шахравандони худро аз даст медиҳад, онҳоро ба шуглҳои нисбати худ дар маҷеа муҳолиф қароргирифта водор месозад.

Файласуфон ва ҳуқуқшиносони замони ҳозира давлати ҳуқуқбунёдро чун давлати демократие баррасӣ мекунанд, ки дараҷаи баланди рушди тамаддуни инсониро шори худ қарор додааст. Ифодаи “давлати ҳуқуқбунёд” маънии робитаи зичи давлат ва ҳуқуқро дорад. Давлати ҳуқуқбунёд давлатест, ки ба ҳуқуқ таъя мекунад, дар он волюяти қонун пурра таъмин мегардад.

Давлати ҳуқуқбунёд давлатест, ки дар фаъолияти худ бо ҳуқуқ (қонун) вобаста ва маҳдуд аст.

Волюяти ҳуқуқ дар давлати ҳуқуқбунёд маънои волюяти на танҳо қонунҳо, балки ҳуқуқ ва озодиҳои инсонро низ дорад, аз ин рӯ на ҳамаи давлатҳоро ҳуқуқбунёд номидан мумкин аст. Дар давлати ҳуқуқбунёд одам арзиши олитарин маҳсуб мешавад, ҳуқуқу озодиҳои ӯ афзалия дошта, мундариҷаи қонунҳо ва фаъолияти мақомоти давлатиро муайян мекунанд. Давлати ҳуқуқбунёд комилаи инсондӯстона аст.

Ҳуқуқу озодиҳои инсон унсурҳои аввалиндараҷа ва қафолатнокию ҳимояи онҳо аломати муҳимтарини давлати ҳуқуқбунёд аст. Дигар

унсурҳо ва аломатҳои ҳоси чунин давлат дар асоси онҳо муайян мешаванд.

Давлати ҳуқуқбунёд аз чунин унсурҳои асосӣ таркиб меёбад: афзалиятнокии ҳуқуқҳои инсон, қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ, тақсимшавии ҳокимият.

Ба унсурҳои зикршуда чунин аломатҳои давлати ҳуқуқбунёд мутобиқат мекунанд:

волоияти ҳуқуқҳо дар ҳамаи соҳаҳои фаъолияти ҳаётӣ;

этироф ва ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд;

тақсимшавии ҳокимият ба қонунбарор, иҷроия ва судӣ ва назорати судӣ-конституционӣ;

масъулиятнокии байниҳамдигарии шаҳрвандон ва давлат.

Давлати ҳуқуқбунёд пеш аз ҳама волоияти қонун, нуфузи он ва аз ҷониби ҳамаи мақомоти давлатӣ, ашхоси мансабдор, ташкилотҳои ҷамъиятӣ, коллективҳо ва шаҳрвандон қатъиян риоя шудани қонунро дар назар дорад. Дар давлати ҳуқуқбунёд дар назди қонун ва суди мустақил ҳама баробаранд. Қонунҳо ба адолат асос ёфта, ба ҳимояи озодӣ, шаъну эътибор ва кадрӣ қимати шахсият ниғаронида шудаанд.

Дар давлати ҳуқуқбунёд ҳуқуқи озодиҳои инсон эътироф гардида ва қарор дода мешаванд, дар асоси ташкили ҳокимияти давлатӣ принсипи тақсимшавӣ ба ҳокимиятҳои қонунбарор, иҷроия ва судӣ меиҷтад. Давлати ҳуқуқбунёди замони ҳозира давлати демократист, ки дар он иштироки ҳамаи аҳоли дар амалсозии ҳокимият (беvosита ё тавассути намояндагон) таъмин мегардад ва ин дараҷаи баланди фарҳанги ҳуқуқию сиёсии аҳоли, ҷомеаи рушдёфтаи шаҳрвандиро тақозо мекунад. Дар давлати ҳуқуқбунёд имконияти дар доираи қонун ҳимоя кардан ва ташвиқи тарғиб намудани ақидаву эътиқодҳои худ қарор дода мешавад, ки ин аз ҷумла дар ташаккули ва амал кардани ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, дар озодии матбуот ва ғайра ифодаи худро меёбад.

Давлати ҳуқуқбунёд масъулиятнокии байниҳамдигарии шаҳрвандон ва давлатро дар назар дорад. Ифодаи масъулиятнокии давлат дар назди шаҳрвандон ниғаҳдорӣ ва ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои асосии инсон, муҳофизати тартиботи ҳуқуқӣ ва қонуният мебошад. Масъулиятнокии шаҳрванд дар назди давлат бо ӯҳдадорҳои конституционии вай муайян мешавад, ки байни онҳо муҳимтаринашон риояи қонунҳо ва эътироми ҳуқуқи озодиҳо мебошанд.

2. ҚАҶОЛАТНОКИИ ҲУҚУҚИ ОЗОДИҲОИ ИНСОН – АЛОМАТИ ДАВЛАТИ ҲУҚУҚБУНЁД. Давлати ҳуқуқбунёд на танҳо қонуниятро расмиест, ки ниғаҳдошти тартиботи ҳуқуқиро дар ҷомеа таъмин мекунад, балки адолати ба эътирофу эътиромии ҳуқуқи озодиҳои инсон асосёфта мебошад. Ҳуқуқҳои инсон ва давлати ҳуқуқбунёд зӯҳуроти ба ҳам вобастаанд ва яке ба дигаре вучуд дошта наметавонанд.

Эътироф, риоя ва ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон вазифаи асосӣ ва аломати муҳимтарини маҳз давлати ҳуқуқбунёди демократӣ мебошад. Дар таърихи инсоният ягон давлати дигар ба худ чунин ӯҳдадорӣҳо

нагирифтааст. Чунончи, масалан, дар давлатҳои гуломдорӣ ва феодалӣ эътирофу таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон имконнопазир буд. Онҳо танҳо дар Замони нав, дар шароити пайдории ғояҳои инсондӯстӣ, ҳамраъӣ қонуният, демократикунонии муттасили ҷомеа ва барқарории давлати ҳуқуқбунёд ба таври воқеӣ имконпазир гаштанд.

Бинобар ин конститутсияҳои бисёр давлатҳои демократии замони ҳозира ғояҳои давлати ҳуқуқбунёдро таҳким бахшидаанд. Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумурии Тоҷикистон низ давлатро ҳуқуқбунёд эълон кардааст. Тибқи моддаи 1-и Конститутсия “Ҷумҳурии Тоҷикистон давлати соҳибхитоби демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона мебошад”. Давлат ба худ ӯҳдадорӣҳои рӯя ва ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои асосии инсон ва шаҳрвандро мегирад.

3. ПРИНЦИПИ ТАҚСИМШАВИИ ҲОКИМИЯТ ВА ТАЪМИНИ ҲУҚУҚҲОИ ИНСОН. Фаъолияти мақомоти давлати ҳуқуқбунёд ба принципи тақсимшавии ҳокимият ба рӯиҳои қонунбарор, иҷроия ва судӣ асос меёбад. Бе амалишавии принципи мазкур дар амал ҷорӣ кардани рӯя ва ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ғайримمкон аст. Таърих бисёр мисолҳои ғасб кардани ҳокимияти давлатӣ, муттаҳидсозии он дар дасти як одам ва ё мақомоти давлатиро меонад, ки ногузир ба беконунӣ ва вайрон кардани ҳуқуқи озодиҳои инсон оварда расонидаанд. Ба андешаи яке аз асосгузориҳои принципи тақсим кардани ҳокимиятҳо Ч.Локк, чунин ҳокимият худ тобеи қонун нест ва табиист, ки он ба қонун тобешавии дигаронро таъмин карда наметавонад ва ҳамчунин қодир нест, ки озодиҳои табиии инсонро қафолат диҳад. Файласуфи дигар Ш.-Л.Монтеске низ дар тақсими дақиқ ва муносибати байниҳамдигарии ҳокимиятҳо на танҳо қафолати воқеии ҳуқуқи озодиҳои шаҳрвандон, балки ҳимояи онҳоро аз зулму истибод ва беконунӣ қайд кардааст.

Ғояҳои тақсими ҳокимият таваҷҷӯҳи на танҳо олимони Ғарб, балки бисёр мутафаккиронии Шарқро чун Ал-Фаробӣ, Абулҳасан Амрӣ, Низомулмулк, Ғазолий, ибни Ҳалдун, Аҳмади Дониш ва дигарон ба худ ҷалб кардааст. Аммо онҳо бар фарқияти мутафаккиронии Ғарб ба рӯиҳои гуногун тақсим кардани ҳокимиятро пешниҳод накарда, балки таваҷҷӯҳи бештари худро ба сифатҳои инсонии ҳокимон ва амалдорон равона намудаанд ва ғояи ташкил намудани мақомотро пешниҳод кардаанд, ки ба сифати ҳамвазнии ҳокимияти мутлақи подшоҳон бошад. Чунончи, Ал-Фаробӣ байни дувоздаҳ сифати ҳамандаи ҳокими нақӯкор сифати «нисбат ба одамон боадолат будан»-ро зикр кардааст. Низомулмулк, Муҳаммад-аз-Заҳирӣ-ас-Самарқандӣ ва дигарон вазиронро ба сифати ибтидоии боздошт нишон додаанд, ки ғӯё ба туфайли онҳо «дар характери шохон қаҳру ғазаб боло гирифта наметавонад».

Дар ҷаҳони имрӯза принципи тақсими ҳокимиятҳо маъноии таъмини баробарвазнии ҳаман рӯиҳои ҳокимиятро дорад. Хар қадом рӯиҳои ҳокимият функцияҳои катъияи муайянкардаи қонунро ба ҷо оварда, намуғзоранд, ки рӯиҳои дигар аз доираи салоҳиятҳои худ берун баромада,

ҳуқуқҳои инсонро поймол созад. Сардори давлат қонунҳои зиддиҳуқуқии ҳокимияти қонунбарорро имзо намекунад, ташкилу фаъолияти ҳокимияти иҷроия зери назорати ҳокимияти қонунбарор аст, ҳокимияти қонунбарор ва сардори ҳокимияти иҷроия дар ташкили ҳокимияти судӣ иштирок мекунад.

Бо мақсади санҷиши мундариҷаи ҳуқуқии қонунҳо дар давлати ҳуқуқбунёд назорати судии конституционӣ амалӣ мегардад, ки функцияҳои онро дар давлатҳои гуногун судҳои олий, судҳои конституционӣ ё шӯроҳои конституционӣ (давлат) ба ҷо меоранд. Вазифаи асосии онҳо муайян кардани мутобиқати қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ ба Конститутсия мебошад. Ҳамаи санадҳои қонунгузори мавриди истифодан мақомоти ҳокимият бояд ба талаботи онҳо ва ҳифзи ҳуқуқи озодаҳои инсон мутобиқат кунанд. Ҳуқуқи озодаҳои инсон ва шаҳрванд маънӣ, ҳадаф ва мундариҷаи санадҳои ҳокимияти қонунбарор, иҷроия ва судиро муайян мекунад.

Конститусияи (Сарқонуи) Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ба сифати асоси ташаккули мақомоти ҳокимияти давлатӣ принсипи тақсими ҳокимиятҳоро таҳким бахшидаст. Мувофиқи моддаи 9-и Конститутсия ҳокимияти давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба принсипи тақсими он ба ҳокимиятҳои қонунбарор, иҷроия ва судӣ асос ёфтааст.

Мафҳумҳои зеринро ба хотир гиред:

давлати ҳуқуқбунёд, принсипи тақсими ҳокимиятҳо.

Савол ва супоришҳо:

1. Давлати ҳуқуқбунёд чист?

2. Унсурҳои асосии давлати ҳуқуқбунёдро номбар кунед.

3. Робитаи байниҳамдигарии давлати ҳуқуқбунёд бо ҳуқуқҳои инсон дар чӣ ифода меёбад?

4. Дар Рими қадим ақидае паҳн шуда буд: «Шоҳ қонун нест, қонун шоҳ аст». Шумо инро чӣ тавр мефаҳмед?

5. Ба андешаи Шумо, чаро принсипи тақсими ҳокимиятҳо ба қонунбарор, иҷроия ва судӣ яке аз аломатҳои давлати ҳуқуқбунёд аст?

§14. ҲУҚУҚҲОИ ИНСОН ВА ДАВЛАТИ ИҶТИМОӢ

1. ДАВЛАТИ ИҶТИМОӢ: МАФҲУМ, МОҲИЯТ. Дар ҷаҳони имрӯза дар назди давлат маҷмӯи томи вазифаҳои муҳимтарин меистанд, ки таъиноти иҷтимоии давлат дар онҳо ифода мегардад. Ва дар тавсифи таъиноти иҷтимоии давлат вазифаи аз ҳама асоситарини он таъини сатҳи муайяни зиндагии шаҳрвандони худ, қонъсозии талаботи моддӣ ва маънавии онҳо мебошад.

Мафҳуми «давлати иҷтимоӣ» дар миёнаҳои асри XX пайдо шудааст. Нуктаҳо дар бораи давлати иҷтимоӣ дар конститутсияҳои як қатор

давлатҳои демократии иқтисодӣташон хеле пешрафта (дар ҚФО - соли 1949, Фаронса – 1958, Испания – соли 1978 ва ғайра) зикр гардидаанд. Чунин давлат чун «давлати неқӯаҳволии умум» баррасӣ мешавад.

Аммо гоҷи неқӯаҳволии халқ ҳамчун вазифаи асосии давлат ханӯз дар давраи дунёи қадим пайдо шуда буд. Масалан, Арасту давлатро «иттиҳоди озодон баҳри муваффақшавӣ ба ҳаёти лушбахтона» донистааст. Дар Рим шиори зер маълум буд: «Неқӯаҳволии халқ қонуни олитарин аст».

Давлати иҷтимоии замони ҳозира вазифадор аст бобати фароҳам овардани шароитҳои, ки ҳаёти шоиста ва рушди озодонаи шаҳрвандонро таъмин менамоянд, ғамхорӣ кунад. Зимнан, зери мафҳуми ҳаёти шоиста таъминоти моддии мутобиқи стандартҳои ҷаҳонӣ, дастрасӣ ба арзишҳои фарҳангӣ, амнияти ҳуқуқии шахсӣ ва зери мафҳуми рушди озодона рушди зехнӣ, маънавӣ ва ҷисмонии инсон фаҳмида мешавад.

Давлати иҷтимоӣ давлатест, ки сиёсаташ ба таъмини сатҳи шоистаи зиндагӣ ва рушди озодонаи инсон, ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои вай нигаронида шудааст.

Сиёсати иҷтимоии давлат яке аз принсипҳои асосии давлати демократии замони ҳозира мебошад. Моҳияти давлати иҷтимоӣ дар муттаҳидшавии ҳамаи гурӯҳҳои иҷтимоии аҳоли, миллатҳо, арзишҳо ифода ёфта, аломатҳои асосии он таъмини кадрӣ қимати инсон, адолат, масъулиятнокӣ, барҳам додани нобаробарии воқеӣ, ба эътидол омадани низоъҳои иҷтимоӣ ва ихтилофот дар ҷомеа мебошад. Дар давлати иҷтимоӣ ҳама гуна шаклҳои таъбири одамон аз рӯи аломатҳои мансубияти иҷтимоӣ манъ аст.

Инкишофи моликияти хусусӣ, ки ба тақсироти табақавии иҷтимоии ҷомеа бурда мерасонад, аз давлати иҷтимоӣ халли проблемаи нисбатан мураккаб – эътидолбахшии низоъҳои аз рӯи принсипи «то ки камбағалон набошанд», на аз рӯи принсипи «то ки бойҳо набошанд» тақозо мекунад. Таъминоти шоистаи моддӣ маънии баробарии пурраи моддиро надорад. Давлат бояд роҳро дарёбад, ки пешро роҳи камбизоатии оммавиرو гирифта, болоравии неқӯаҳволии шаҳрвандонро таъмин намояд.

Яке аз ҷиҳатҳои давлати иҷтимоии замони ҳозира ғамхорӣи зиёд дар ҳаққи категорияҳои аз нигоҳи иҷтимоӣ бехимояи шаҳрвандон: кӯдакон, одамони имкониятҳои маҳдуд, пиронсолон, бехонаҳо ва ғайра мебошад.

Аммо давлати иҷтимоӣ набояд тайёрхӯроиро тарбият кунад ва бо васоити худ ба ғайриқонунӣ қорӣ, ташаббусҳои соҳибқорӣи аз ҷомеа ҳалал расонад. Сухан танҳо дар бораи фароҳам овардани чунин имкониятҳои мусоиди ҳуқуқӣ ва ташкилӣ меравад, ки дар онҳо шаҳрвандон бо кӯшишҳои ҳеш барои худ ва аҳли оилашон неқӯаҳволий ба вучуд оранд.

Ғайриқонунӣи давлати иҷтимоӣ бевосита бо таъминоти ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд алоқаманд аст. Сухан пеш аз ҳама дар бораи насли дуҷуми ҳуқуқҳои инсон-ҳуқуқҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ меравад, ки амалисозии онҳо аз давлат бунёди кӯдакистонҳо, мактабҳои

оли ва таҳсилоти умумӣ, роҳдою кўпрукҳо, иншооти таъобатию курортӣ, хонаҳои маданият, пардохти музди меҳнати коркунони соҳаи бучетӣ, нафақа ва ҳадди ақали музди меҳнат, навъҳои гуногуни кўмакҳои моддӣ, тарбияи یتимон ва бепарасторон, шаклҳои ҳадамоти гуногуни маишӣ ва ғайраро тақозо мекунанд. Аммо давлати иҷтимоӣ ба амалишавии тамоми маҷмӯи ҳукуку озодиҳо таъсири бевосита мерасонад.

2. ШАРОИТҲОИ ШОИСТАИ ЗИНДАГӢ. Тавре дар боло изҳор гардид, маънии фаъолияти давлати иҷтимоӣ аз он иборат аст, ки давлат ба нишондодҳои қонун асос қарда, ба худ ӯҳдадорӣ барои ҳар инсон таъмин кардани шароитҳои зиндагии шоистваи моддиро мегирад ва ҳар одам ба чунин сатҳи зиндагӣ умед баста метавонад, ки дар он на танҳо зиндагии оддӣ ба сар барад, балки худро ҳамчун шахсият зоҳир қарда, аз давлати худ ифтихор намояд.

Ҳукуки ҳар як одам ба шароитҳои шоистваи зиндагӣ ва моҳияти он дар моддаи 25-и Эълумияи умумии ҳукуки башар қушода дода шудааст: «Ҳар як инсон ба чунин сатҳи зиндагӣ, аз ҷумла кўрок, пўшок, манзил, нигоҳубини тиббӣ ва таъминоти зарурии иҷтимоӣ, ки барои сихатию некӯаҳволии худӣ ӯ ва оилааш зарур аст, ба таъминот дар ҳолатҳои бекорӣ, беморӣ, маъҷубӣ, бесаробон мондан, пиронсолӣ ё дигар ҳолатҳои маҳрумӣ аз воситаҳои зиндагӣ, ки бо сабабҳои новобаста аз ӯ ба вуҷуд меоянд, ҳақ дорад». Ва минбаъд: «Модарону кўдакони ба васоят ва кўмаки махсус ҳақ доранд. Ҳаман кўдаконе, ки дар аҳди никоҳ ва берун аз он таваллуд шудаанд, бояд аз ҳимояи иҷтимоӣ баробар истифода намоянд».

Ҳукуки маъқурро дигар ҳуҷҷатҳои байналмиллалӣ низ таҳким бахшидаанд. Масалан, тибқи моддаи 11-и Паймони байналхалқӣ доир ба ҳукуки иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ «давлат ҳукуки ҳар шахсро ба сатҳи қофӣи зиндагӣ барои худӣ ӯ ва оилаи ӯ бо фароғирӣи кўрок, пўшок ва манзили қофӣи ва пайваста беҳтар шудани шароитҳои зиндагӣ» эътироф мекунанд. Дар ин маврид ҷомеаи байналмиллалӣ ба озоду эмин будани ҳар қадоме аз гуруснагӣ эътибори махсус медиҳад.

Ба ин тариқ, шароитҳои шоистваи зиндагӣ таъминоти оддӣ бо кўрок, либос, манзил, ёрии тиббӣ, музди меҳнат, шароитҳои хуби маишӣ, ҳадамоти гуногуни иҷтимоӣ дар таъминоти коммуналӣ, қувваи барқ, об ва ғайраро фаро мегиранд. Кўшиш ба сатҳи шоистваи зиндагӣ ҳамчун некӯаҳволӣ асоси амалишавии як қисми ҳукуку озодиҳоро ташкил медиҳад, ки дар боби алоҳидаи китоби дарсии маъқур мавриди баррасӣ қарор хоҳад гирифт.

3. МОҲИЯТ ВА МУНДАРИҶАИ ФАЪОЛИЯТИ ИҶТИМОӢИ ДАВЛАТ. Ҷумҳурии Тоҷикистон роҳи ташкил кардани давлати иҷтимоиро пеш гирифта, онро дар моддаи 1-и Конституция таҳким бахшид. Мувофиқи Конституцияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон давлат дар шахси мақомоти ҳокимияти қонунбарор ва иҷроия онд ба самтҳои асосии зерин сӯёсати иҷтимоиро таҳия месозад: дастгирии давлатии оила,

модарӣ, падарӣ ва кӯдакӣ, таъин кардани нафақаҳо ба маъҷубон ва дигар ашхоси ғайри қобили меҳнат; таъсиси низомҳои ҳадамоти иҷтимоии шугл, ки вазифадоранд бобати бо ҷои кор таъмин намудани ашхоси кори доимӣ надошта ва ба онҳо додани кӯмакпулиҳои мувофиқ ба сабаби бекорӣ чораҳо бинанд; пардохти нафақаҳои давлатӣ ва кӯмакпулиҳои иҷтимоӣ, хифзи меҳнат ва сихати одамон; муқаррар кардани андозаи минималии кафолатноки пардохти музди меҳнат ва ғайра.

Давлат ба андозаи иқтисодӣ имкониятҳои моддӣ ва молиявӣ худ кӯшиш мекунад, ки дар ҳаёт сиёсати иҷтимоиро татбиқ карда, дараҷаи некӯаҳволии аҳолиро баланд бардорад. Самаранокии сиёсати иҷтимоии давлат, бешак, аз рушди иқтисодии мамлакат, мавҷудияти заминаҳо ва захираҳои моддӣ-техникӣ, аз мӯътадили вазъи сиёсӣ, ҳамчунин аз дурандешӣ, инсондӯстӣ ва муттасил дар ҳаёт татбиқ намудани ислохотҳо вобаста аст.

Фаъолияти иҷтимоии давлат оид ба таъминсозии шароитҳои шоистваи зиндагии аҳоли маблағи зиёди молиявӣ бӯҷет ва маҷмӯи томи чорабиниҳои гуногунро тақозо мекунад, ки сиёсати оқилонаи андозбандӣ, таҳияи бӯҷеги давлатӣ, гузаронидани ислохотҳои иҷтимоӣ, ҷорӣ намудани барномаҳои гуногун иҷтимоӣ дар соҳаҳои маориф, тандурустӣ, шугли аҳоли, сохтмони коммуналӣ ва ғайра аз ҷумлаи онҳоянд.

Сиёсати иҷтимоии давлат бояд оқилона бошад. Аз як тараф, фаъолияти иҷтимоии давлат ба фаъолияти озодонаи соҳибкории одамон, рушди муносибатҳои бозорӣ нақояд ҳалал расонад. Вай даҳолати номаҳдуди давлатро ба ин соҳаҳо дар назар надорад. Ин фаъолият на бо чораҳои фармонфармой, баръакс бо тавсияҳо ва манфиатдорӣ амалӣ мешавад. Аз тарафи дигар, ҳамзамон бо кафолатнокии шароитҳои мусоиди зиндагӣ давлат бояд бемаъсулияти шахсии шахрвандони алоҳидаро огоҳ созад. Таъмини ҳаёти шоиства маънии озодии номаҳдуди соҳибхитиёронро надорад, баръакс эҳтиром ва риояи қонунҳоро талаб мекунад.

Мафҳумҳои зеринро ба хотир гиред: давлати иҷтимоӣ, сиёсати иҷтимоии давлат, шароитҳои шоистваи зиндагӣ.

Савол ва сунорнишҳо:

1. Давлати иҷтимоӣ чист?
2. Моҳияти сиёсати иҷтимоии давлат дар чӣ ифода меёбад?
3. Зери мафҳуми шароитҳои шоистваи зиндагӣ чиро мефаҳманд?
4. Ин гуфтаҳоро бодикқат ҳонед: «Ба бӯзургии ҳама гуна ҷомеа ба туфайли як меъёри оддӣ, ки маҳз ин аст, баҳо додан мумкин: ин ҷомеа дар ҳаққи кӯдакон, ҷироксолон ва маризон чӣ гуна ғамхорӣ мекунад?» (А. Тойнби); «Ҷомеа ба онҳое, ки дар камбағалии худ ғунаҳкор нестанд, бояд кӯмакпулӣ диҳад, на садақа» (П. Буаст). Ба андешаи Шумо, ин гуфтаҳоро чӣ маъние муттаҳид месозад?

§15. НАҚШИ ҲУҚУҚҲОИ ИНСОН ДАР ТАШАККУЛИ ҶОМЕАИ ШАҲРВАНДӢ

1. ҶОМЕАИ ШАҲРВАНДӢ: МАҲҶУМ, УНСУРҲО. Давлати муосири ҳуқуқбунёд ва иҷтимоӣ бо мафҳуми “ҷомеаи шаҳрвандӣ” пайванди ногусастанӣ дорад.

Тасаввурот дар бораи ҷомеаи шаҳрвандӣ аз таълимоти Арастую Афлотун, Сисерон, мутафаккирони даврони Эҳё сар карда, то ақидаҳои файласуфон ва ҳуқуқшиносони имрӯза эволютсияи дурударозеро тай кардааст. Истилоҳи “ҷомеаи шаҳрвандӣ” аз асри XVIII сар карда босуботона истеъмол мешавад, то ин вақт олимони давлат ва ҷомеаҳо чун воҳиди ягона баррасӣ мекарданд.

? *Ба хотир оред, ки ҷомеа чист? Робитаи ҷай бо давлат чӣ гуна аст?*

Дар дунёи қадим ва дар давраи асрҳои миёна байни мафҳумҳои “ҷомеа” ва “давлат” фарқиати принципиалӣ намоида шудааст. Таърихан аввал ҷомеа чун иттиҳоди одамон зухур карда, баъд давлат чун шакли ташкили ҷомеа пайдо мешавад. Фаъолияти давлат қомилан ҳаммаи соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятиро ба танзим мебарорад.

Дар Замони нав, дар давраи инқилобҳои буржуазӣ зери таъсири эълони ҳаққи инсон ва зарурати ҳимояи ҳуқуқи инсон, бо таҳқиқи институтҳои шаҳрвандӣ, ҳамчунин ба сабаби аҳамияти афзоида ва фаъолияти шахсияти алоҳида дар ҳаёти ҷамъияти байни мафҳумҳои давлат ва ҷомеа фарқиатҳо ба мушоҳида расиданд. Манфиатҳои шахсии одамони алоҳида, соҳибхотирӣ, озодӣ ва ҳаёти шахсии онҳо аз назорати давлатӣ берун мебарояд. Одамон мустақилона дар муносибатҳои амволии молиявӣ, дар соҳаи истеҳсолот ва тақсими маҳсулот ширкат мебаранд, ҳуқуқи озодии шахсияшонро (шаҳрвандиашонро) амалӣ мегардонанд.

Тадриқан зери мафҳуми ҷомеаи шаҳрвандӣ соҳаи махсуси муносибатҳо, асосан муносибатҳои молумулкӣ, бозорӣ, оилавӣ, рӯҳонӣ, динӣ, маънавиятӣ, ки байни одамон, сарфи назар аз давлат, амалӣ мегарданд, мефаҳмидагӣ шуданд. Яъне суҳан дар бораи дахлати нақардани ҳокимияти давлатӣ ба “қорҳои шаҳрвандии” шахсият, ба ҳаёти шахсии одамон мерафт.

Таркиби “ҷомеаи шаҳрвандӣ” шартист, зеро ҷомеаи “ғайришаҳрвандӣ” ва зиёда аз он “зиддишаҳрвандӣ” умуман вуҷуд надорад. Ҷомеаи шаҳрвандӣ, пеш аз ҳама, аз шаҳрвандон иборат аст. Ҳамзамон ҳама гуна ҷомеаи иборат аз шаҳрвандонро ҷомеаи шаҳрвандӣ номидан нашоуд. Зери мафҳуми ҷомеаи шаҳрвандӣ наваъи махсуси ҷомеае фаҳмида мешавад, ки бо дараҷаи баланди қомолот, оқилӣ, мутамаддинӣ, дар он фароҳам будани шароитҳои мусоид барои шаҳрвандони худ характернок аст. Ҷомеаи давраи соҳти ибтидоии ҷамъиятиро ба сабаби дар он мавҷуд набудани мафҳумҳои чун “шаҳрванд” ва “шаҳрвандӣ” ҷомеаи шаҳрвандӣ номидан нашоуд. Ҳамин тавр, ҷомеаҳои гуломдорӣ

иттилоотӣ ҷомеаи шаҳрвандиро бе унсурҳои иттилоотӣ, ки ба онҳо воситаҳои гуногуни ғайридавлатии ахбори омма, радио, телевизион, матбуот, робитаҳои компютерӣ ва ғайра мансубанд, тасаввур кардан мумкин нест. Дар барқарорӣ ҷомеаи шаҳрвандӣ иттиҳодияҳои гуногуни ҷамъиятӣ: аҳзоби сиёсӣ, иттифокҳои касаба, ташкилотҳо ва фондҳои хайриявӣ, созмонҳои ғайриҳукумати (СҒҲ) ва ғайра нақши муҳим мебозанд.

Ҷомеаи шаҳрвандӣ худидоракунада аст, бинобар ин дар он нақши чунин унсурҳо чун мақомоти худидоракунӣ маҳаллӣ махсус мебошад. Худидоракунӣ маҳаллӣ имконияти иштироки бевоситаи шаҳрвандонро дар ҳалли масъалаҳои, ки аҳамияти маҳаллӣ доранд, фароҳам меорад.

2. ТАНОСУБИ ҶОМЕАИ ШАҲРВАНДӢ ВА ДАВЛАТ. Ҷомеаи шаҳрвандӣ ҷомеаи озод, демократӣ ва худрушдкунандаест, ки дар он инсон, шаҳрванд, шахсият мавқеи марказиро ишғол менамояд. Вай ҳамаи сохторҳои ғайридавлатиро дар соҳаҳои фаъолияти ҳаёти иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва маънавий фаро мегирад.

Давлати демократии ҳуқуқбунёд ба ҳаёти шахсии одамон даҳлат намекунад, муайян намесозад, ки онҳо бояд бо чӣ машғул шаванд, чиро дӯст доранд, барои чӣ ва зидди чӣ мубориза баранд. Шавқмандҳои гуногунранги одамон дар ҳамаи соҳаҳои фаъолияти ҳаётӣ тавассути амалҳои якҷояи онҳо, иттиҳодияҳо, асосиатсияҳо сурат мегиранд.

Аммо ҷомеаи шаҳрвандӣ дар ҳамбастагии зич ва ҳатто ягона бо давлат арзи вучуд мекунад, рушд меёбад ва амал менамояд, ҳарчанд дар муносибатҳои байни онҳо норизоияту ихтилофот ҳам шуда метавонанд, ки бояд дар доираи қонун ҳаллу фасл гарданд. Одам ва давлат дар бораи “қоидаҳои бозӣ”, ӯҳдадорӣҳо ва масъулиятҳои байниҳамдигарӣ ба мувофиқа меоянд. Вазифаи ҷомеаи шаҳрвандӣ ба он назорат кардан ва роҳ надодан ба вайроншавии ин қоидаҳост.

Байни давлат ва ҷомеаи шаҳрвандӣ робитаҳои зич мавҷуданд. Чунончи, масалан, ҳалқан пайвандкунандаи байни онҳо ҳизбҳои сиёсӣ мебошанд. Ҳизби сиёсӣ шакли намоёндагии манфиатҳои аъзои ҷомеаи шаҳрвандиест, ки бо идеологияи ягона муттаҳид буда, барои ҳокимияти сиёсӣ мекушанд. Онҳо талаботи табақаҳои қофӣ гуногуни ҷомеаро ҷамъбасти карда, онҳоро дар шакли талабот ба ҳукуमत ташаккул медиҳанд.

Фикр кунед, робитаи байниҳамдигарӣ миёни ҷомеаи шаҳрвандӣ ва давлати ҳуқуқбунёд чӣ тарз мушоҳида карда мешавад?

Ҷомеаи шаҳрвандӣ ва давлат набояд ҳамчун муқолифин дар муқобили ҳамдигар қарор гиранд, балки дар асоси эҳтироми қонун мунтазам бо якдигар ҳамкории муназзам намоянд. Бинобар ин робитаи нисбатан зичи ҷомеаи шаҳрвандӣ бо давлати ҳуқуқбунёд ва иҷтимоӣ ба мушоҳида мерасад. Ҷомеаи шаҳрвандӣ бобати бунёди мамлақати пурқуввати муътадил шарикӣ давлат мебошад. Ҳалли бисёр проблемаҳои замони ҳозира, аз ҷумла ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд танҳо бо